

Tóth Zoltán

Melyik ház a „kockaház”?

Mit mond a művelt középosztály egy munkásházátípusról?

„A sablon a paraszti életformát éppen feladó és kispolgári vágyakkal eltöltött tömegek izlésének szíve közepébe talált.”¹

(Mojzer Miklós)

„A külön nemzeti és külön néphagyományok dolgát” fejtegetve Györfly István írta, hogy „[a]z írásbeliség módot ad arra, hogy hagyományainkat [...] írás által is terjesszük”, bár ennek „már nincs meg az a hatalmas életkormányzó ereje, mint az élő hagyományoknak, vagy szokásoknak”.² A kockaházlakók nem írtak a kockaházakról, de a házak állnak egész térségünkben, s a „művelt középosztály” természetesen önmagáról mondja el a legtöbbet, amikor társadalmi látószögében alulról, fizikai valóságában és tömegesen megjelenik a változás egyik szembeötlő jelensége, a köznép kispolgári háza, a kockaház vagy sátortetős ház, és az új jelenséget – saját műveltségének mércéi szerint – helyteleníti. A népies nemzeti beszéddel ellentétben ez a kiábrándultság megszegi a polgári beszéd tabuinak egyikét, az „örök falu”, a paraszt-tabu szabályát.³ Művelt középosztály? Miért nem értelmiség? Mert az itt idézett szövegekben az írók többsége nem értelmiségiként, a munkamegosztás képzett szellemi munkásaként, „professzionistaként”, hanem honoráciorként, magyarán: „tisztességesebb karakterű emberként” nyilvánul meg, aki evvel középső helyzetét az alsó minőségtől elválasztja.⁴ Akik itt megszólalnak, egy-két kivétellel a honorácior régebbi magyar történeti típusaként, választott népüknek – akarva-akaratlan – elkötelezett, ekként csalódott szemlélőjeként nyilvánulnak meg. A kialakult diskurzus állandó elemeire jó példa az *Élet és Tudomány* egyik, voltaképpen már késői – 1984-es – „kockaház”-cikkének beköszöntője:

¹ Mojzer 1971: 71–72.

² Györfly 1943: 7

³ Tóth Z. 1997: 66–67.

⁴ Szelényi Ivánnak az 1990. évi akadémiai doktori védésén, amelynek szövegeit még bőséggel ki fogjuk aknázni, az értelmiségi állás és az értelmiségi szerep, illetve hivatás kérdéséről is volt véleménye. Az *Értelmiség útja az osztályuralomhoz* című könyvében már kifejtett Gouldner-féle „hagyományra” támaszkodó technokrata párti nézetét erősítette meg, amit udvarlasként a Lukács-tanítványoknak, a technokrata, vagyis technikával foglalkozó szereppel szemben, a „teleokrata”, célokkal foglalkozók rétegének nevez. Vegyük csak a szocialista lakáelosztás kiváltságos modelljeit bemutató tábláit vagy az akadémiai tézisei szövegét, Szelényi valójában szenvedélyesen küzd eszméikért, s a magyar „teleokrácia” egyik hagyományos iskoláját követi. Lásd Szelényi 1990: 37.

„A sátor tetős épületeknek, a »kockaházak«-nak a megjelenése azt jelenti, hogy általánossá vált a polgári jellegű építkezés, és ezzel egyidejűleg elhagyták a paraszti építkezés számtalan ésszerű elemét. [...] Ez az új épülettípus ott is megjelent, ahol a régi típusú épület még jobban megfelelt volna rendeltetésének.”⁵

A háztípus „megjelenése” természetesen történetileg hosszabb időt vett igénybe. Véleményem szerint szűken⁶ az 1873-as tőzsdeválságtól az 1970-es évek olajválságáig terjedő, nagyjából száz esztendőre tekint vissza, amely során az ország úgyszólván teljesen átépült, s vele a családház-építkezéssel leginkább érintett falvak és a falusias külvárosok is. Az épített környezetre ebben az időszakban több ipari, és nem utolsósorban hadiipari, konjunkturális időszak hatott, amelyek különböző történeti és stílusrétegeket hagytak maguk után. A nagy társadalmi választóvonalak azonban eltolódva is megmaradnak; mint ahogy a köztudatban a parasztház nem volt családi ház, a kockaház sem lett munkásvilla. A „nép” lakóépületeit egy időben az ONCSA-ház (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) képviselte,⁷ amely nevezetes technikai, tervezési emlékek közül hoz példákat a *ville social* jegyében az alsóbb néprétegek számára létesített telepi lakásokról, mint a *Fuggerei*, a Lichtenworth-i *Nadelburg*, a *Falanszter* vagy a *Familistère*.⁸ Míg a történeti diszciplínák közül a művészettörténet a „szépművészetre”, a középületekre és a reprezentatív épületekre szakosodott, addig a „köznépi” építkezés hagyományosan a „nemzeti tudomány”, a néprajz érdeklődési körébe került.⁹ A falu 19. századi átépülése mellett Hermann Ottóékkal jelent meg a szakirodalomban a „magyar nép ősi házának” eszménye, amely a két világháború közt az értelmiség társadalmi reformkészülődéseiben összekapcsolódott a szociális kérdéssel. A nemzeti stílus és a nemzetek kulturális versenye – pro vagy kontra – az írók identitásának kényes szempontja maradt, s kihatott a mérnöki tervezett szociális építkezésekre is. A középosztály értelmiségi szóvivőinek nemzeti érzékenysége az *Anschluss* és a náci német terjeszkedés időszakában, majd a II. világháború idején nyert határozottabb, tulajdonképpen konzervatív

⁵ S. Nagy 1984: 885. És ugyanott a műfajra jellemző gyakorlatias kifogások: „Például a falusi épületek elhelyezése lehetővé tette, hogy megnöveljék az épület helyiségeit, mégpedig anélkül, hogy ez az épület megjelenésében esztétikailag zavart okozott volna. A négyzetes alaprajzú, szabadon álló, sátor tetős épület azonban befejezett egység; minden további bővítés toldaléknak hat.”

⁶ Természetesen Mendöl Tibor megszorításával: „A mai kultúrtáj XIX. századi elemei tehát *in materia* nagyjából csak a század felében születnek meg; *in idea* részben már a század első felében” (Mendöl é. n. [1942]: 106).

⁷ Rados Jenő még figyelembe veszi a népi építészetet (Rados 1971: 239–245). A Sisa–Wiebenson-kötet mutat egy Ráczy György tervezte ONCSA-házat 1941-ből (Sisa – Wiebenson [szerk.] 1998: 302).

⁸ Koch 2005 [1991]: 417–418.

⁹ „A tisztán falusi igényekből alakult belső fejlődésű népi építészeti felkutatását, elemzését és értékelését érdemben a néprajz, a népművészeti tudomány feladatának tekintjük” (Rados 1971: 240).

1. kép. 19–20. század fordulóján épült kétszobás, négytengelyes, függőlegesen tagolt, szimmetrikus kispolgári ház. Székesfehérvár, Felsőváros. (A Szerző felvétele.)

2. kép. 1912 körül épült utcafrontos, kétszobás, eklektikus díszítésű elhagyott vasutasház. Székesfehérvár, Bercsényi utca. (Lásd a térképet a 8. oldalon.) (A Szerző felvétele.)

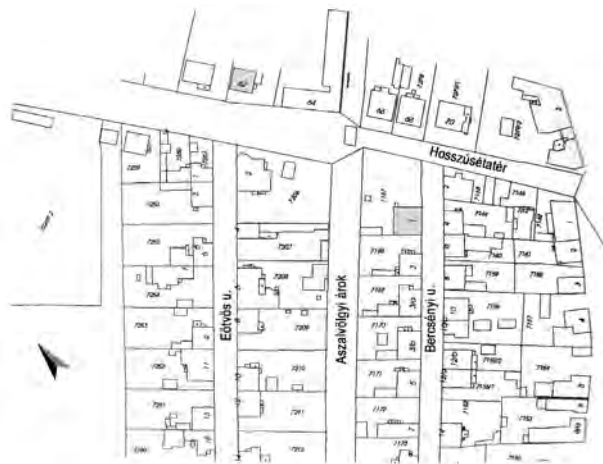
és reformer társadalmi színezetet, amely az impériumváltással világnézetet cserélt értelmiségiek társadalomszemléletét is meghatározta az utóbbi időkig.¹⁰

Az iparosodás „hosszú időtartamán” belül a zárt telepeken kívül megjelenő családi házak és a „kockaház”, nagy hírük ellenére, mostoha tömegjelenségnek számítanak. Küllemükben valóban emlékeztetnek a II. világháború előtti modern villákra,¹¹ szerkezetükben azonban – történeti régióinkban közvetlen szálakon keresztül – az előző, 19–20. század fordulójának iparosodásáig, a jellemzően kétszobás kistisztviselői és munkásházakig vezethetők vissza.¹² (1. és 2. kép.) Jelentős építő tevékenység folyt már a II. világháború előtt is az építészszakma szorosabb érdeklődési körébe eső, Európa-szerte mérnöki tervek alapján épült munkás- és kertvárosi telepeken kívül is. Borbíró Virgil 1941-ben nyilván nem a hosszú parasztházakra gondolt, amikor családiház-építőknek szóló útmutatójában ezt írta:

¹⁰ A nemzeti és szociális kérdés összekapcsolódására lásd Hámori Péter 2004-es *Századvég*-cikkét (Hámori 2004); a német hódításra és a magyar érzékenységre pedig Györfly György bevezetőjét apja, Györfly István 1943-ban megjelent *Magyar falu – magyar ház* című cikkgyűjteményéhez: „A múlt évben az Anschluss-t követő napokban emlékirattal fordultam a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz, melyben a magyar művelődés nép-nemzeti irányba való terelését ajánlottam. [...] Mi magyar és mi idegen településünkben és népi építkezésünkben? Való-e az állítás, hogy a honfoglaló magyarság a megtelepült életformát minden velejárójával itt sajátította el; hogy faluformája, építkezése idegen művelődési hatás eredménye?” (Györfly 1943: 3, 9.) Györfly „kimutatta”, hogy a kertés város és a tanyarendszer ősi nomád településmódja hozomány volt, és „erélyesen síkraszállt” amellet, hogy nem házatlan népként jöttünk a Kárpát-medencébe. A háttérben még 1954-ben is Jankó János nézetei álltak, aki a millenniumi falu ismertetésében a „klasszikus” magyar háromsejtes parasztházat a közép-német parasztháztól származtatta. Borbíró (Bierbauer) Virgil az 1954-es Gunda-féle „vitában” „nemzetkarakterekkel” védi ki Jankó álláspontját, mondván, hogy a germán falanxban támad, a ház hosszában egymás mögött sorakoznak a helyiségek, a „keleti lovas nomád népek viszont széles vonalban állnak fel a harcra”, házuk is széles, középső bejáratl (Gunda 1954: 389).

¹¹ Mojzer 1971: 71.

¹² Ezt a folyamatot részletesen végigköttem a 18. századtól Székesfehérvár külvárosainak településtörténetében (a cikk sajnos korrekcióra és képek nélkül jelent meg): Tóth Z. 2006.

Térkép. Székesfehérvár, Alsóváros, Eötvös utca – Bercsényi utca. A térkép jobb oldalán a „Hosszúsétatér” felirat alatt a négyzetes alarajzú ház a Bercsényi utcai vasutasház. (A Bercsényi utca nyeregtetős kockaházsorát lásd a 12. képen.) (Részlet a székesfehérvári közméterkép alapján.)

„Sokszázezernyi család évtizedes takarékoskodás, lemondás árán megépítette a maga házát, [...] és ebből született a sok] rosszul elgondolt, hibásan tervezett és silányan megépített ház.”¹³

Az új tömegtípus azonban komolyabb feltűnést, a hivatalos építészzakmában egyenesen „botrányt” csak az 1950-es évektől, a kockaháztypussal keltett. A nyilvánosság minden formában, a *Ludas Matyi* vicclaptól a filmhíradóig, foglalkozott ezzel a háztípussal: ebből az időből származik (Benedikt Anderson-i értelemben) a „képzelt” kockaháznak a „mindenhol egyforma” vagy „sematikus”, máig fennmaradt fantomképe.¹⁴ Az 1950-es évektől kezdve a külső szemlélő úgy érezte, hogy ez a házforma elárasztja az országot, ami az írástudók közül sokakban mély ellenszenvet váltott ki. Az ellenszenv legtöbbször – mint már láttuk – egy másik típussal állította szembe a kockaházakat, amelyik viszont már korábban, a 19. század második felétől árasztotta el a külvárosokat és a falvakat, s a polgár kedvence, társadalmi felülállásának ingatlanjelképe, nosztalgiaiának díszlete lett. Ez az úgynevezett egysoros vagy egymenetelű, azaz a hosszútelek mentén felsorakozó helyiségekkel megépült, nyeregtetős és oromzatos vagy „hagyományos” parasztház. A hosszú parasztházat egyébként az újakkal párhuzamosan még magán- és középítkezéseken is építették az 1950-es évekig. A történeti folyamatnak és a hozzá kapcsolódó, mind a mai napig élő polgári nosztalgiaáknak meglehetősen pontos leírása Borbíró Virgil textusa – ezúttal építészettörténész szerepében – a Domanovszky szerkesztette *Magyar művelődéstörténet*ben. A 19. század második felének „sajnálatos és szomorú” hatásáról ír itt Borbíró,

¹³ Bierbauer (Borbíró) 1941: 7.

¹⁴ A fantomkép újabb művészi megjelenítése Barcza Gergely és Kovács Zoltán 2010 februárja óta az interneten elérhető „Ezer ház” című kis játéka (http://www.youtube.com/user/ZOAsudio#p-/a/u/1/sBDA_wkftQY – utolsó letöltés: 2010. július 2.).

amelyet a „városi építészet leromlása a magyar falu építészetére gyakorolt”. Evvel állítja szembe a 18. századi országos újjáépülést:

„Az akkori viszonyoknak megfelelően önellátó építkezésről lehetett csak szó: az építetető és az építő azonosak voltak, »kaláká«-ban folyt a fészekrakás. S a falunak társadalmi egysége közepette e házakból egységes faluképek nőttek. A falu törvényei között senki sem épített magának a szükségesnél nagyobb, a szomszédnál mutatósabb házat. Mindez alapján megváltozott a XIX. század végével. A felbomló falu ősi társadalmi egysége már nem tilalmazta, hogy az életrealitása folytán meggazdagodó gazda nagyobb és pompásabbnak tűnő házat építsen [...] a szomszéd városból hozott iparosokat, rendszerint kontárokat, akik a félművelt ember módjára a városi házak kisebbitett torzképeit rakták és ezzel egyfelől örökre elrontották a magyar falu egykori egységét, megbontották az abban rejlő szépséget, másfelől egy emberöltő alatt elfelejtették az egykori ősi építő készséget.”¹⁵

Erre mondta Bibó István 1947-ben:

„tudni kell, hogy a központi kérdés nem a parasztkultúra fenntartása, hanem a parasztság teljes mértékű emberi felemelkedése. Ha akad valaki, aki ennek a felemelkedésnek mozgatójává teszi a parasztkultúra egyes javainak a magas kultúra szintjére emelését, ez nagyon örvendetes dolog; ha mások arra igyekeznek, hogy a parasztkultúra alkotásait a felemelkedés rázkódásaitól megkímélve az utókor számára megőrizték, ehhez joguk van; de aki a felemelkedést a parasztkultúra megőrzése érdekében, közvetve vagy közvetlenül, akár csak egy nappal is késleltetni akarja, az ellenség!”¹⁶

A „hanyatló kor” szekfűi hangulatát van, aki nem osztja, Borbíró emellett azonban a köznépi háztípusokat reális történeti periódusokhoz rendelte, hasonlóan Dankó Imréhez, aki – azt hiszem – első tudományos leírója volt a következő típusnemzedéknek vagy divatnak, a kockaháznak. Dankó a saját hagyományfogalmát is közli az új építkezéssel kapcsolatban: „Ahogy az építkezésnél is a körülbelül 100 éve épült házakat, azok építési módját, anyagát, technikáját, formáját vettük területünkön hagyományosnak”, úgy a házbelsőnél is.¹⁷ Ezek az 1950-es

¹⁵ Bierbauer (Borbíró) é. n. [1942]: 588. Ugyanez 1954-ben, a Hruscsov-beszéd utáni kritikái és önkritikai hullámban: „Nem vizsgáltuk, hogy a termelési módok, a termelési viszonyok a paraszti gazdálkodás alakulása miként tükröződik az építkezésben. [...] Kutatóink éppen a XIX. század végén és a XX. század elején kialakuló formákat nem vizsgálták. Nem igyekeztek rámutatni arra, hogy a kapitalizmus viszonyai miképpen zavarták meg az ún. »tisztá típusokat«” (Gunda 1954: 374).

¹⁶ Bibó 1986a [1947]: 414.

¹⁷ Dankó reális történet szemléletével szemben van, aki meg akarja állítani az időt, más pedig ki is akar lépni belőle, sürgetni akarja. „A csermisz és a mordvin falvak erdőirtásában keletkeztek. Ha a csermisz vagy a mordvin férfi házat épített, mellette a fiai és a harmadik nemzedék férfi tagjai is tanyát vertek. A falu minden tagja néhol még ma is az őscsaládból való.

években, sőt Dankó bihari falvaiban még az 1960-as években is nemcsak álltak, de építették is őket, és mint írta, berendezésük is „többé-kevésbé megvan, illetőleg nyomon követhető”.¹⁸ Margittán én is fényképeztem a kockaházakkal egy időben épült oromzatos, munkások lakta hosszúházat. A régebbi és újabb házdivatok időbeli összecsúsztása természetesen társadalmi különbségeket takart, még ha olykor a konzervatívabb ízlés is közrejátszott születésükben, és evvel építettőik, építőik és lakóik is tisztában voltak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a településszlek felé haladva a házaknak egyre jelentősebb része lesz különböző stílusjegyeket viselő átalakított ház. Ha ipari korszakainkban a munkáslakásokat vizsgáljuk, az ötvenestől a hetvenes évek első feléig ezeknek 40%-ára becsülöm a típusainkba nem sorolható, átépítgetett házakat. Az átépített házaknak a kockaházhomlokzat jelvénytörzse kialakulására, mindenekelőtt a parasztház oromzatának eltüntetésére nagyon jellemző és országszerte gyakori (majdnem) típusú lett a „füles ház”, amely a parasztház lebontása és a sátoztető építése után megmaradt magasabb homlokzat két szélső falszögletének befedéséből keletkezett. (Lásd 3. kép.)

A kockaháznak olykor igen éles, sőt sértően megalázó kritikája nem illeszkedett bele sem Borbíró „hanyatló kor” ábrázolásába, sem a korábbi népi-nemzeti patriarkális beszédmódba, de az uralkodó totalitárius zsargonba sem.¹⁹ Az új szövegek, úgy tűnik, szemben a korábbi népies mozgalommal, nem készülnek beavatkozásra a bepanaszolt jelenségek láttán, hanem mintha valami legfelsőbb rendelkezésre várnának, például egy mindenható központi títustervre. „Az ellenszenv” a szövegek szerzőinek – nyilván – a társadalmi mobilitás egyik jelenségével és a mi esetünkben az új építetők osztályával szemben megváltozott és feldolgozatlan viszonyát jelzi. Ez a távrolól sem tisztán „népi” ösztöntől vezérelt házépítkezés a II. világháború utáni társadalmi doktrínák egyikének sem felelt meg. A jelenség leírásának szintjén a kockaházformák az európai iparosodás tömeges lakástermelésének térségünkben kialakult sajátos változatai. Jellegzetességük az évszázadok óta sűrűn, emeletekkel épült nyugat-európai megfelelőikkel szemben mindenekelőtt a földszintességük. Ez a viszonylag kis népsűrűséggel függ össze, míg a lengyel vagy az Erdélyben is megjelenő balkáni változatok az eltérő helyi ökológiai adottságok hatását tükrözik. Sajátos, de nem ökológiai, hanem történeti-társadalomszervezeti eredetű kortünet a kívülálló számára egyformának tűnő, a háznak az oromzat eltűnése után jelképévé vált, önmagában is sokféle kivitelben létező utcai homlokzati rendszere. E mögött az alaprajz, a tetőzet, a kerítés, a belső beosztás, a tűzhely, a fűtés és annak a külsőre is kiülő jelleg-

Így keletkeztek az őrségi (Vas vm.) szerte települések és így élnek ma is” (Tóth J. 1945: 12). Ahol pedig a hagyomány maga a változatlan és kulturálatlan: Háromi Péter idézi az 1930-as *Pesti Napló*-ból a fiatal bauhausos Ligeti Pál vitaindítóját, aki „a világáramlattal” akart menni: „A magyar parasztház építésében évszázadokon keresztül nem állott be változás. A kialakult háztípus nagyon igénytelen. [...] Alápcézés nincs. Izoláció nincs” (Háromi 2004: 8).

¹⁸ Dankó 1966: II. 1038.

¹⁹ „A gúla alakú tető és a ház négyzet alapú hasábjá úgy fest, mint egy kövér hölgy fejére biggyesztett kis kalap. *Kiegyensúlyozatlan*, nem úgy, mint a két- vagy háromszögletű parasztházaké.” Lásd (különben jó megfigyelésekkel): S. Nagy 1984: 885. (Kiemelés az eredetiben.)

3. kép. Szekszárdi fülesház az Alsóvárosban. Újabb típusú tornácos ház, az átalakítása az 1960-as években történt sátor tetősre hármasablakkal és homlokzati vízszintes sávval. (Baracska Mária felvétele, 1973. május. A Szerző tulajdonában.)

adó elemei, mint a kémények, illetve a telekhasználat jelentősen különböznek. Amit Borbíró leírt a falu és a parasztház megromlásáról, az ötvenestől a hetvenes évekig fordított irányban is végbement a magánipar tönkretételével.

A II. világháború után tehát a kockaház – van, aki ezt „megszakított polgárosodásnak” nevezné – már nem a 19. század végén Magyarországon is meghonosodott munkástelep vagy howardista kertvárosi vállalkozások, illetve a II. világháború előtt kiépült, divat szerint termelő tőkés építési vállalkozói szervezet és a jól képzett szakmunka terméke. Maga az ipar és a tervezési kultúra az I. világháború előtt legfeljebb a vállalkozások méreteiben maradt el az európai mintáktól.²⁰ A fejlettség azonban a korábbi telepeknél a tervezéstől kezdve határozottan kifejezett osztályszerkezetet is jelentett, mint a híres diósgyőri munkáskolónia domboldalba épített tisztí lakóházai és alattuk a síkon felépített munkáslakások esetében.²¹ A kertvárosok és a tisztviselőtelepek eleve szegregáltak voltak, a felsőbb rétegek életmódjához alkalmazkodtak, míg a modern szociális építkezésnek mind a korábbi, mind a világháború előtti változata nemcsak lakást akart biztosítani munkásainak, hanem el is különítette őket, és a szociális gondozáshoz hasonlóan „a hétköznapi szintjén akarták a családok életét megváltoztatni”.²²

A korábbi kertvárosi szisztéma és a kockaházazas beépítésű telepek (ahol nem a régi telekrendbe ékelődtek be egyes kockaházak, amelyek az építészeket és a népi építészeti szakembereket is legjobban zavarták) újonnan parcellázott területen valósultak meg, és hasonló mintázatú területhasználati képet mutatnak, amelyek utcákkal, házakkal körbefogott zöld négyszögekkel a légi és úrfelvételekből is kivirítanak. A régebbi kertváros a 17–18. századi rendezett városi vagy

²⁰ Georges Benoît-Lévy 1904-ben megjelent, kertvárosokról szóló szemléjében (Benoît-Lévy 1904) négy magyarországit ismert: két budapestit, a diósgyőrit és a balassagyarmatit, lásd a régebbi írásokból Wildner Ödön 1906-os (Wildner 1906), valamint Szelényi Károly – Nagy Gergely 2008-as áttekintését (Szelényi – Nagy 2008).

²¹ Olajos 1998: 95.

²² Hámosi 2003: 48.

akkori külvárosi telekredből keletkezett. Mérnökileg megrajzolt egyenes utcák által közrezárt, utcafrontra felzárkózó, alaptípusukban kétszobás házakból álló lakótömbök jellemezték, amelyek kerteket zártak körül. Kisebb telken, előkerttel, a kockaház valóban úgy tűnik, mintha a telek közepén állna. Ezek nyilván a kertes kockaházak, szemben a disznót is tenyésztő ólas kockaházakkal, amelyek mögött még kert, sőt kukoricás vagy szőlő is zöldellhetett.

A jellemző mód egyéni kivitelezésben épült kockaház ritkán épült mérnöki tervezésű, teletszerű szervezetben, a gondoskodó középosztály valamelyik klubjának politikai rangra emelt irányelvei szerint. „Technokrata” szemmel inkább – úgy vélem – a pragmatikus, totális eszközökkel végrehajtott gyarmatosítás – vagy ha valakinek jobban tetszik: megszállás – hadiipari háttértermelése munkaerő-politikai érdekeit érvényesítő szervezetének eredménye. Ezen belül, nem annyira a laza ideológiai szigor, mint inkább trehány politika mellett valósulhatott meg ez a modell; a kevesebb vagy semmilyen kiváltsághoz sem jutó csoportoknál²³ hagyományos építőanyagokkal és technikával, de mindenekelőtt az átszerveződött, maradék falusi-közösségi szervezet segítségével oldották meg a modernizációs problémákat.²⁴ Az építési „mozgalom” (nem találok rá jobb kifejezést) is olyan, a formák szinte határtalan terjesztésére képes informális és diffúz, mint a mindenkori paraszti mozgalmak, szemben a munkásság korszerű, eredetileg politikailag is intézményesített (és nemzetközi) politikai szervezeteivel.

Szelényi az osztályproblémára 1990-es összegfoglalójában azt írta, hogy Magyarországon (a kockaházás időkben) nem klasszikus értelemben vett nagy proletariátus, hanem „tartós, önmagát reprodukálni képes félproletariátus alakult ki”, amelyik az egyik lábával a bérmunka világában, a másikkal a „kispolgári, kistermelői világban állt”. „A szocializmusról kiderült, hogy a kapitalizmusnál kevésbé képes proletarizálni, függő bérmunkás helyzetbe sodorni a népességet.”²⁵ Bizonyára lenne, aki a szocializmus ilyen értelmezése ellen is tiltakozna; nemcsak elméleti alapon, hanem gyakorlati feledékenységek miatt is. Hiszen a kistermelésnek nem csak és nem is elsősorban a kispolgári profit volt a legkeményebb ösztönzője, hanem a nyomor, a lakásszűke és a falusi kereskedelmi élelmiszerhiány.²⁶

²³ Szelényi Iván 1972-es kategóriái (Szelényi 1972), amelyeket még a „Kik laknak a kockaházakban” című részben is felhasználók.

²⁴ Ez természetesen a kaláka, de vannak új mozzanatok is: „Dacára az új építkezések szervezetségének, a sokoldalú munkamegosztásnak, még manapság is sok esetben a család, az ismerősök építik fel a házakat.” „Új mozzanat” a „közösségi házépítés, amikor termelősövetkezetek építőbrigádjaikkal nyújtanak segítséget” (Dankó 1966: II. 997).

²⁵ Szelényi 1990: 42.

²⁶ Kenéz Gyözőné írja tanulmányában: „a leglényegesebb élelmiszerek parasztházartáson belüli termelési bázisának megszüntetése számos helyen nem járt együtt az ellátó bázis egyidejű és a keresletnek megfelelő kiépítésével (hús-, tej- és kenyérellátás)” (Kenézné 1973: 63). Perbálról hozott még jellegzetes példát, ahol 1975. évi áron 340000 forintért építettek a tsz-lakótelepen emeletes munkásházat vízvezetékekkel, WC-vel, 83 négyzetméteren, 100 négyszögöl telekkel; „olyan községben, ahol a zöldség-, gyümölcs-, tojásellátás ma is kizárólag az önálló termelésre épül” (Kenézné 1979: 29).

Az építési „mozgalom” jelképeit azonban mindenki ismerte, s ezek között a viszonyok között a több helyen is kinyilvánított – például az újabb néprajzi kézikönyvünkben, Barabás Jenő írásában tárgyalt – „ellenszenv” azt bizonyítja, hogy saját szempontjukból értették is őket. Az új értelmiség nagyobbik, „népi származású” része ugyanabban a mobilitási irányban változtatott helyet, mint a parasztból lett munkás. Az otthonról elszakadt értelmiségi azonban többnyire nem is gondolhatott házépítésre, ha nem volt helye a „második gazdaságban”, nem üzletelt, otthonról, a háztájiból nem támogatták, s ami ugyanilyen fontos volt, nem állt mögötte az a kölcsönös bedolgozáson alapuló munkaszervezet, amelyet egy ipari üzemen belül a szakmák lehetővé tettek.²⁷

A középosztály régi telepein a házak saját esztétikai elszigetelődési igényeihez idomultak. A kockaház ezzel szemben a faluból hozott közösségi szellemet városiasította, mindenekelőtt a mindenhol utcára néző kettős ablakos homlokzattal, amely Mojzer Miklósbán keltett leginkább idegenkedést, aki – más helyen – a korban valószínűleg a legtisztábban látta a történeti ízlésbeli közösségek kérdését. A városiasítás idővel úgy sikerült, hogy hamarosan ők is inkább becsukódtak volna, amit úgy oldottak meg, hogy elhanyagolták az előkertet (ami valamikor szégyenletesnek számított volna), illetve a gondosabbak először a minden évben az ablakok alá kiültetett gyökeres karácsonyfákkal, majd a ciprusfallal igyekeztek elszigetelődni. Az utcai ablakok redőnyeit leengedve tartják; nem számít már mögötte a csipkefüggöny.

A modern építészek a működést helyezték a reprezentáció elé. Molnár Farkas azzal bírálta az elegáns pesti Újlipótváros modern lakótelepét, hogy a divatos, dekoratív homlokzatnak építették a házakat és nem fordítva: a funkciónak kellett volna kialakítania a homlokzatokat. Vargha László, maga is építész, népi építésetünk egyik legkitűnőbb kutatója, osztálya (osztályunk) funkcionális elveit a falu szociális épületeire is megfogalmazta:

„Az igazi, működésében is helyes épület a szükségletből és a kívánalomból születik meg; külső megjelenése másodrendű feladat. Öröndetes módon már hasonló elvek alapján készültek az Országos Népi- és Családvédelmi Alap támogatásával épülő falusi kislakások tervei.”²⁸

A régi falu és a mezővárosias kisváros települési képét sem az ősi hagyomány, hanem – többnyire és a legnagyobb hatékonysággal – a neoabszolutista kor kataszteri rendezései és a dualista közigazgatás rajzolta át; sok helyütt ezek egyesítették ki az utcákat, tették kötelezővé a tűzvédek terjedését gátló tűzfalakat a telekhatáron, és állították szép ritmikus rendbe, oromzatos homlokzatukkal katonás sorba a „parasztházakat” az addig meghitt és gyakorlatiasan zezugos

²⁷ Kunszabó Ferenc dömperes családiház-építtetője mondta: „A bádoggal üzleti viszonyban voltam – de a brigádtársakkal sorban fizettünk! S csak nem írom föl, hogy négy láda sör a barátainknak ennyi meg ennyi!” (Kunszabó 1980: 206).

²⁸ Vargha 1941: 12.

falvakban, Átányban vagy Mezőkövesden, ahonnan Györffy István is közzölt már képeket.²⁹

A kockaház tehát nem egyszerűen az alsó társadalmi rétegek mozgalma, hanem – mint azt a kevés, lakóiról és építetőiről szóló adatunk is bizonyítja – az alsó rendnek mindig a legzavaróbb felső vagy felfelé törő rétegeié, olyanoké, akik műveltségükben érettek voltak a tulajdonszerzésnek erre a formájára, és saját társadalomszervezetükkel képesek is voltak annak fenntartására.³⁰ Ha földben nem (mindenkinek) lehetett vagyont gyűjteni, gyűjtötte díszruhában, pelypaplanban, mint Erdélyben, és a nemzedékekben gondolkodó falusiak számára a ház lett az, ami örökíthető vagyoni fedezetet jelentett – ami már az iparosodás és a kollektivizáció előtt is irigységet táplált, gúnyolódás tárgya volt, ellenszenves lehetett a más megélhetési és társadalmi emelkedési taktikát követők vagy arra képtelenek számára.³¹

Társadalomtörténeti szempontból pedig a „háztulajdonos”, aki itt az esetek többségében építető is, nemhogy új jelensége lenne térségünknek, hanem évszázadok óta alapvető és gondosan megszámlált osztálya minden helységnek, és kulcs-személyisége minden helyi közösségnek: 1848 előtt házas zsellér, 1848-ban (meglehet nem akármilyen házzal) az országos politikai részvétel alánya.

Jelkép maga a háztípus is, amelyet helyi változatai és országsszerte feltűnő különbségei ellenére sokan láttak „mindenhol egyformának”.³² Az épületeket

²⁹ Györffy 1943: XIII. kép: kertés és csűrös település, Átány; XV/2. kép: rendszertelen beépített mezőkövesdi utcakép.

³⁰ Mezővárosi „filtráció” háztájiba és az ólas kockaházba: „Kezdetben egy nádfedeles ház fél részét tudhatták magukénak. A négy gyerek, a két szülő és az egyik nagymama egy szoba-konyhában lakott. T. T. segéd munkásként helyezkedett el. Többször váltotta munkahelyét. [...] A nádfedeles házból 1976-ban tudtak beköltözni egy kétszobás lakótelepi házba. Többször emlegette, milyen kár, hogy nem laknak közelebb édesanyjához, testvéreihez, mert a távolság miatt csak nagyritkán tudtak segíteni egymásnak. A költözködéskor a munkatársak segítettek, akárcsak a disznótornál, ami kész családi összejövetelnek számított. Innen 1981-ben költöztek el már egy minőségileg is magasabb szintre jelentő »kockaházba«. Az első évben már rögtön vetek disznókat, s a ház mögött lévő 400 négyszögöl területen elhelyezkedő szőlő művelésébe kezdtek.” N. B. napszámot is vállalt a környékbeli szőlőkben (Takács: 2006: 43). A háttér: N. B. szociális otthonban volt nővér, Pesten szerzett képzést, elvált, gyerekes. T. T. szakmát nem tanult, hat általános iskolát végzett, mindketten földműves családban nőttek föl, 1973-ban házasodtak össze.

³¹ Mojzer Miklós a jelenséget „rögeszmemének” nevezi. Oláh Sándor, neves erdélyi szociológusunk egy konferencián így fogalmazott: „régén föld-mániások voltak, ma ház-mániások”. S. Nagy Katalin kommentárjában már az emeletesház-nemzedékről beszél, de a televízió tömeges elterjedéséig a földszintes két-háromszobásra is érvényes volt a következő: „A hetvenes években épült két vagy háromszintű falusi házakban megsokszorozódnak a tisztaszobák [...]. Csak nézheti őket az ember a küszöbről, akárcsak a használaton kívüli »szuperfürdőszobákat«. A több szintű ház, a sok tisztaszoba a *pénzbefektetés egyik formája*: földet nem vásárolhatnak, hát házat építenek. Nem használják, mégis azért dolgoznak, hogy – »legyen«. Milliós értékek képződnek így. *A nyári konyhában és a hozzátapasztott helyiségben élnek, étkeznek, alszanak.* [...] tulajdonosaik nem lakni, élni, dolgozni akarnak ezekben a házakban, hanem a *gazdagságukkal büszkélkedni*” (S. Nagy 1984: 887; kiemelés az eredetiben).

³² Érdemes idézni ezzel kapcsolatban Kenéz Győzőnét, aki közgazdaként a legrealisabban látja az építkezést: „Egyhangúság. [...] Ha azonban felidézünk a hagyományos parasztházakból összeálló harmonikus látványt nyújtó falvakat [...] ott is jóformán azonos házakból összetevődő

díszítő, „homlokzatokon látható valamiféle »vakolatplasztika«, »ornamentika« vagy »nonfiguratív« díszítés³³ is az építetők – művészek hiányában – újító (modernizációs) szándékának jelképei. Ezeket a jeleket ugyanolyan gonddal lehet és kellene – sajnos sok esetben már csak kellett volna – elemezni, mint a népi építészetként bevett elődeiket. A fiatalabb tulajdonosoknak vagy a ház új gazdáinak fel nem róható felújítások azonban már nem éreznek ezekkel közösséget, a régi, kezdetlegesen absztrakt jelbeszédet eltüntetetik.

VOLT-E KÖZPONTI TÍPUSTERV?

A „kockaház és kora” egyik legjellegzetesebb műveltségi terméke a központi építési típusterv kérdése volt. Ez a történet valójában nem is a kockaházról szól, hanem egy „özönvíz előtti” társadalmi viszony 20. századi szellemképéről. Az „alattvalói” képzeletben született, a családi házépítéshez föntről kibocsátott, misztifikált „típustervről”, amely, ha valóban létezett, csak úgy létezhetett, ahogy az 1960-as évek végén Mojzer Miklós megfogalmazta:

„A legszembetűnőbb tény e háztípus átütő sikere. [Tizen]nyolc év heroikusan, gondosan vagy keservesen konstruált típustervei között nincsen ugyanis egyetlen egy sem, amely tizedennyire népszerűvé vált volna, mint ez a fattyúhajítás.”³⁴

A központi típusterv létének egyetlen, valójában abszurd bizonyítéka a kívülállóknak az a hiedelme, hogy ez a ház „mindenütt egyforma”. Mojzer a feltűnő egyformasággal kapcsolatban azt mondja – gondolom az országban kalauzolt vendégének, a „türelmes turistának” –, hogy ha lenne parancsolt típusterv, nem lenne ilyen egyforma a ház.³⁵ Mojzer sem, és más sem mondja ki ugyanakkor, hogy nincs ilyen korszakos jelentőségű központi terv, pedig nyilván ő is átlapozta az *Magyar Építőművészetnek* azt az 1955-ös számát – én is az ő írásából értesültem róla –, amelyből eléggé világosan kiderül, hogy egy párthatározat meg egy építőművész-kongresszus nyomán a tervezők feje fölött megsuhogtatták a korbácsot a típusterv hiánya miatt. De tudjuk, hogy az igazi később sem készült el,

utcasorokat találni. A kétféle egyhangúság mégsem egyenlő. [...] A mostani dobozházak a természeti elemeket elnyomják” (Kenéz né 1979: 29).

³³ S. Nagy Katalin az 1980-as években is hozzáteszi még, hogy „[a] kockaházak külseje tehát egységesebb, homogénebb, mint a hagyományos paraszti házaké” (S. Nagy 1984: 885).

³⁴ „Mind ezt 1967-ben írtuk...” (Mojzer 1971: 70, csillagos lábjegyzet).

³⁵ „A türelmes turista az ezredik ilyen ház láttán bosszankodni kezd, hát nem tudtak valami mást is kitalálni? Megfellebbezhetetlen parancsra kellett ezeket így fölépíteni? – Ezek a kérdések jogosak, mert nincs más típus máig. Ezt a formát azonban nem valamiféle típusterv vagy központi határozat és szavakba foglalt indoklás teszi általánossá (akkor bizonyára sokkal változatosabb lenne!), hanem egy sajátos képzet, amelynek az építetők valósággal rabjaivá váltak” (Mojzer 1971: 71; kiemelés – T. Z.).

és hasonló lehetett a helyzet a szomszédos kockaházépítő baráti országoknál is.³⁶ De mit is mond a *Magyar Építőművészet* 1955. évi 1–2. száma?

„[1953-ban új szakasz köszöntött be a szocialista építésben,] amikor építésünk súlypontja az ipari építkezésekről a lakásépítés és a mezőgazdaság felé tolódott el,³⁷ [mert korábban] a nagy ipari központok komplex építészeti kérdéseivel foglalkozott első sorban. [A III. Pártkongresszus és Pártunkban] a Központi Vezetőség határozata a lakosság életszínvonalának anyagi és kulturális téren való megnövekedésével az ország lakosságának lakásigényének [...] kielégítését irányozta elő. Ez az elhatározás a lakásépítés szervezett átalakulását tette szükségessé. Nagymennyiségű és olcsón előállítható lakások tömegével kell a lakosság igényeit kielégítenünk. A lakásépítés új módjainak kialakítása során támogatta kormányzatunk a sajtóház-építkezés különböző módozatait városban és falun. A sajtóházépítés nagyarányú kifejlődése, egy év alatt több tízezer ház megépülte, országunk építészeti képében hatalmas tényezőt jelent...”³⁸

Tehát „fönn” akkor kezdenek tervezni, mikor már régen kész van a kockaház! A jelszó a „típusterv”, de nem ám „hűbelebalázs módjára”:

„Ideje lenne feltenni a kérdést, hogy az elkövetkező évek építési volumenéhez képest, van-e egyáltalán arra mód, hogy megfelelő számú variációban típusokat tervezzünk, [...] hiszen alig volt olyan típustervünk, amely egy-két évnél tovább élt volna. A normák alkotása gyorsabb és olcsóbb, mint típusok tervezése, amely a fejlődésnek inkább gátja, mint rugója. Egyetlen kivételt mégis kell tennünk: a legsürgősebben szükség volna a típustervezés nagyarányú beindítására a családi házak területén, amelyeket a legutóbbi időkhöz ügyszólván elhanyagoltunk.”³⁹

Erre mondják, hogy „eső után köpönyeg”. A kutató pedig kapott egy tanácsot, hogy ne terveket, hanem normatívákat keressen. A típusterv fantomjának az értelmiség számára, úgy tűnik, a zsarnokság sok irracionális játékához hasonlóan, a valódi típustervtől független szerepe és jelentősége volt. Erre utalnak a szakértő írók véleményei is. Dankó Imre – aki nem volt sem felületes, sem rosszul tájékozott – a román „kockaházról”, amire úgy tekint, mint új népi hagyomány keletkezésére, a következőt mondja:

„[E]z az új háztípus az új romániai népi építkezés jelentős formája lesz. Ilyen házak építés közben is láttam. A sok efféle ház építésénél szerzett gyakorlat, a kialakult

³⁶ Hasonló eredményre jutott Hauptman Györgyi (Hauptman 2006: 4). A határon túl „vinklis” házzal a bihari Gálospetriben (Gálospetreu) „egész utcasorokat építettek át”. „A mai házak típustervek alapján készülnek. Három-négyszobás, fürdőszobás otthonok. Építőanyaguk kő, beton, téglák és cserép” (Benedek 1982: 272).

³⁷ Az iparcikktermelésre átváltó tervezőgazdaság hasonló jelenségeiről lásd Germuska 2008: 64–65.

³⁸ Weiner 1955: 1.

³⁹ Virág 1955: 39–40.

méretezés, a harmonikussá vált arányok lehetővé tették, hogy az építők – mesterek és segítőik – sok esetben tervrajz nélkül dolgozzanak.”⁴⁰

Visszatért Borbíró hanyatlás előtti harmonikus korszaka. A magyar kockaházról viszont már így ír Dankó:

„[Dél-Biharban kevés eredeti megoldást látni, e]z nem is csoda, mert egyetlen tervről van csupán szó, amin esetenként változtatást csinálnak. [Így alakul ki] egy újfajta egységes építészeti kép. [...] A terveket különben az a néhány mérnök készíti, akik a járás építési osztályának technikusai. Egy-egy terv elkészítésének 1963-ban 300–1000 Ft volt az ára. [...] csak nagyvonalakban rendelkező jellegűek, [...] főleg az építési anyagra vonatkozik...”⁴¹

Székesfehérvári kockaház-építetóm egy 2006-os interjújában a típus-terv kérdésére azt válaszolta, hogy „tanácsi típus-terv volt, a zombai unokatestvéremtől kaptam”. Egy másik interjújában H. M., úttörő tervezőmérnök, a típus-tervvel kapcsolatban elmondta, hogy a falusi lakóházfejlesztésekhez, például bányásztelepüléseken, állami tervezőirodák is nyújtottak segítséget. Bár voltak típus-tervek, a tapasztalat azt mutatta, hogy „senki sem pontosan a típus-tervet építette meg, hanem azzal megvásárolta a jogot arra, hogy építsen, [...] utána épített, ami eszébe jutott”.⁴²

Mojzer Miklós szavain is érezhető az a kétélű irónia, amellyel a polgári építőművészet társadalmi kulcsfiguráját, „az építetű individuumot” emlegeti a totalitárius szócső, a *Magyar Építőművészet* című folyóirat cikkeire utalva, amelyekben a rég vonalba állt mérnök-funkcionáriusok „döbbenet” figyeltek föl a tervezők kezéből kicsúszott tervezőnivalóra:

„[Döbbenet figyeltek föl] az *építetű individuumra* és vele a családi ház kérdésére. A döbbenet túl késői, de még időszerű. Eddigre és a következő tíz évben, sőt napjainkig ezrével épültek azok a típus-családi házak, amelyek igénytelen uniformizálása kezdi megváltoztatni a magyar vidék és a külvárosok képét.”⁴³

A művészettörténet „polgári tudomány”, így az irónia másik éle – gondolom – a „fattyúhajítás” alkotójára, a parasztmunkásra vagy egy vidéki város kisvállalatának mondjuk gépkocsi-előadójára mint építetű individuumra értendő. Mojzer itt jóformán rokonszenvez az „építetű individuumok” lázadásával ahhoz

⁴⁰ Dankó 1968: 119–120.

⁴¹ Dankó 1966: II. 989. Az egyik építetű elbeszélése szerint Székesfehérváron annak idején a típus-tervet a nyomtatványokat is árusító trafikban lehetett kapni 600 forintért.

⁴² Takács 2006: 20. A riport cirka 2000-ben készült.

⁴³ Mojzer 1971: 71. (Kiemelés – T. Z.) Az urbanista Bitó János professzor az 1960-as évekre nézve is a „döbbenet” kifejezést használta a „négyzetes alaprajzú sátorbetűs házak elterjedésével és ízléstelen kicicomázásával” kapcsolatban. Úgy élte meg, hogy „bizony az építészszakma elsőrendű vádlói ezek a házak és építőik voltak.” A Bitó-riportot lásd Takács: 2006: 14.

képe, hogy nyilván a nem építők körében milyen ellenszenv, illetve a világháború óta nem sokat enyhült lakásínség miatt talán sokszor egyszerű irigység is kísérte az 1970-es években lecsengő kockaház-építési konjunktúrát.⁴⁴

Érdekes, hogy – akinek a *Néprajzi atlasz* munkálatai révén igen nagy betekintése volt a „népi építészetbe” – Barabás Jenő sem belülről, a falu közösségi látószögéből vagy a kor lakáskényszere és az építkezésének létező műveltségi és materiális tökéje oldaláról közelítette meg a kérdést, hanem a publicisztikában is általános gyakorlatias érvekkel és saját osztálya településesztétikai érveivel magyarázta a közvélemény „nagy ellenszenvét”. (Szemléltetésül lásd 4. kép.)

„A nagy ellenszenv, amely a hetvenes évektől kezdve egyre szélesebb körben kibontakozott a kockaházak építésével kapcsolatban, valójában nem ennek az alaptípusnak az elvetését jelentette. Önmagában ez a *négyzetes alaprajz* igen racionális terület kihasználást tesz lehetővé, s a korszerűség igényével könnyen párosítható. A városzéli villasorban – ahol ez a típus kialakult – a sátozott nem zavaró, de annál inkább bántó, ha szalagtelken, tűzfal, esetleg kontyolt hosszúházas épületek közé ékelődik be. Ez eleve csak laza beépítésű területen elfogadható építmény, s ezért a teljesen egyforma kockaépületekkel zárt utcasora ugyanúgy esztétikai ellenérzést vált ki, mint a hosszúházak közé szorult példánya.”⁴⁵

Ha Barabás véleménye a kockaházi esztétika színe, úgy H. M. története a visszajáról szól:

„Az a sajnálatos, hogy [...] nem fogadták el a tulajdonosok és a lakók, hogy korszerűsítsék, és megőrizték volna a falunak azt a hagyományos szépségét. [...] A '60-as évek végén egyszer mentem kocsival Balatonzamárdiból Kaposvárra. Boldogasszonyfalva gyönyörű Balaton környéki népi építészeti kultúrával rendelkező falu volt, ahol már minden ház jóformán átépült, de volt még egy gyönyörű ház. Megállítottam az autót, kiszálltam és fényképeztem. Kijött egy fiatalasszony és azt mondja: »Jaj, ne fényképezzen már, úgy szégyelljük ezt az ócska házat.« Mondom: »Az Istenért, nehogy lebontsák, mert ez a legszebb ház a faluban [...] Meg lehet tartani mindent, ami szép benne és így is korszerű lesz. Én építészmérnök vagyok, akár ingyen megtervezem maguknak, csak megmaradjon ez a ház!« Azt mondja: »Hiába erőlködik, úgys lebontják és újjáépítik!« Szóval, ez volt a szemlélet.”⁴⁶

⁴⁴ A falusi munkásság „magának tisztos életszínvonalat biztosított, végrehajtotta a falusi lakásállomány »rekonstrukcióját«, állami szubvenciók nélkül jobb házakat építve magának, mint amivel az állam az agyonszubvencionált lakásszektorban saját kérdéseinek tudott kedveskedni” (Szelényi 1990: 41).

⁴⁵ Barabás 1997: 307–308.

⁴⁶ Takács: 2006: 21. 1972-es szekszárdi háztartásfelmérésünkben a hímzett konyhai falvédők feliratait is följegyeztük. A 24 ilyen típusú versike egyetlen esetben sem vidéki bevándorlók, hanem törzsköcs szekszárdiak konyháit díszítette: „Bármerre is visz a sorsom útja / Visszavágyom csendes kis falumba.” „Fehér galamb száll a falu felett / Viszi az én bánatos szívemet” (Tóth Z. 1980: 30–32).

4. kép. Szalánc falu településképe a szalánci vártól délre. A régi úton a telkek hosszában épített „hagyományos” házak és a telkek közepre épített újabb, 1960-as évekbeli sátor- és manzárdtetős házak, a várhegy alatti utcában földszintes és emeletes kockaházak. (A Szerző felvétele.)

Megjegyzem, hogy a 20. század folyamán az utca vonalára néző kétszobás, és a II. világháború után hamar háromszobásra bővült munkásház magas alapra állított, tüntető, horizontális tagolású homlokzatával ugyanúgy nem tekinthető ösztönös népi leleménynek, mint a telekhosszában épült „egysoros” vagy „egyemenetelű” hosszú parasztház. Vargha László⁴⁷ és Viski Károly a kockaházban is a leszállott kultúrjavakat látta volna.⁴⁸ Különben is, az „új magyar népi építészet” szintén a képzett szakember „hivatása” megépíteni:

⁴⁷ Az építkezés is a „hagyományosan alakult és ösztönösen őrzött szellemi és tárgyi javak közé” tartozik: „A népi tudás, mely felülről alászállott, de részben önmagából is termelt és ősi hagyatékként őrzött ismeretömegeből adódik...” (Vargha 1941: 8). És a *longue durée* à la Vargha: „A különleges, a népi formától már alapjában is eltérő kívánalmak számára emelt nagyobb szabású építményeknél, az árpádkortól a napjainkig is világosan kiemelhető sajátos magyar építő gondolat minél töretlenebb alkalmazását kell szorgalmazzuk” (Vargha 1941: 12).

⁴⁸ Viski Károly 1941-ben Berzsenyi Dániel, „az ezer holdas úri gazda” niklai látogatójának tudósítását idézi: „az ezer holdas ’úri’ gazdának s a nagy századforduló kiváló műveltségű vezérszellemeinek szalmafődeles, sárfalú és földes padlóju háza-tája az ország legnyugatán. [...] milyen lehetett a kisebb uraké, a 100-200 holdas, igénytelenebb kurtanemesé, a hétszilvafás, félsarkantyús, vagy éppen bocskoros nemeseké...? [...] Ezt mintegy 100-150 évre visszanezve ismerjük, mert ilyen kúriák még bőven maradtak korunkra. Ma nekünk ezek azok a szép, patinás – ’parasztházak’, amelyek megdöbbennek a régiszabású népi építőművészet emlékeit kereső kutató szívét; még a »legyektől gondosan őrzött« – azaz nyári időn elsötétített ’elsőház’ is ugyan az, szekrénye tetején az ecetágyas és befőttes üvegekkel, ágy alatt a kosár tojással, ha ugyan nem a kotlóval. Kisnemesi, kun, hajdú, székely kiváltságosrendűek házai, csak megfedelkeztünk az eredetükről. Más kérdés a közjogi és társadalmi helyzet, az úr és a paraszté A mi korunkban az építkezésben nincs úr és paraszt, csak jómód van és szegénység” (Viski 1941: 142–143). Én meg hozzáteszem, hogy ha nem is a „hagyományos”, de minden más értelemben véve, dehogys más kérdés!

„Az új magyar népi építészet akkor teljesíti komolyan a *hivatását*, ha a népi hajlékok formai megoldása mellett, a család növekedésére is gondolva, kellően méretezett és megfelelő egészségügyi – fürdő vagy zuhanyzó, W.C., stb. – berendezésekkel is ellátott házakat épít a magyar népek.⁴⁹”

A nép ettől már ebben az időben sem volt minden esetben elragadtatva. Ugyanitt számolt be Vargha László arról, hogy: „Az árvízkárosultak számára tömegesen épített házak az új kívánalmakhoz nem alkalmazkodva, semmivel sem voltak jobbak, mint bármelyik átlagos, ócska parasztház.” Hámori Péter is ír a kedvezményezettek „fanyalgásáról” a szociális építkezések mindkét irányzatában, az ONCSA és a CIRPAC⁵⁰ dévaványai házainál is.⁵¹ A „tisztas szegénység-gel” szemben a szociális kedvezmény megőrző lehetett.

A városi ember számára „történetitlennek” tűnhetett és fellebbezhetetlen eszményeivel ellentétesnek, hogy az a bizonyos „hagyományos” parasztház a polgári iparosodással bizony egykorú, nem is szólva arról, hogy a „történeti parasztság” évtizedeken belül eltűnhet. A kockaház egy régi társadalmi határvonal elsöprése – vagy a tömegéletmódok létrejöttével még mélyebbre vésése –, aminek hatása nem azért enyészett el, mert a határvonal idejét múlta volna, hanem mert idővel a nép kivonult a határvonal mögül.⁵² A nemzeti felelősségtudat teljes becsületességével felkínált és még a II. világháború után is épített magyar „parasztos” „típustervek” szociálisan a települések társadalmi peremére szorultak. A hadiiparosítás konjunktúráinak hullámain már a 20. század elején, majd később a győri programban, azután pedig a szocialista „ipari forradalomban” a sokszor egyhelyben maradt földműves nép változtatott társadalmi helyet. A munkás az értelmiség megrökönyödésére nem várta ki, amíg kiforr számára a valóban modern és nemzeti parasztház-típus. Az új magyar parasztházban valójában a középosztály (vagy középrend) belső kérdései kerültek napvilágra: a saját képzéssel szerzett kulturális fölénye és az ezt érvényesítő, a rangsort indokló (akár nemzeti, akár nemzete fölötti) vezető hivatástudata – ebben az esetben

⁴⁹ Vargha 1941: 8. (Kiemelés – T. Z.)

⁵⁰ CIRPAC (Comité Internationale pour la Résolution des Problèmes de l'Architecture Contemporaine – Nemzetközi Bizottság a Kortárs Építészeti Problémák Megoldására): a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne – A Modern Építészeti Nemzetközi Kongresszusa, 1928–1959) 1929-es II. kongresszusán alapított, a modern építészeti problémáit figyelemmel kísérő és a kongresszusokat előkészítő bizottság. A magyar CIRPAC-csoport 1929-ben alakult meg Molnár Farkas és Fischer József vezetésével. E csoportnak jelentős szerepe volt a Bauhaus, később a Le Corbusier által képviselt építészeti elvek magyarországi propagálásában. A csoport 1938-ig működött.

⁵¹ Hámori 2004: 19.

⁵² Viski Károly írta Thoroczkai Wigand „helyhez kötött építési gondolatáról”, az I. világháború utáni „fálynak szánt építményeiről”, hogy „[e]bben a háború utáni mozgalomban igazában megint felülről indul el valami, de mostmár komplikáltabb formában: visszaadni a népnek azt, ami az övé ugyan, de egy vagy más okból ma már nem becsüli és továbbörzésére sem erkölcsi kötelezettséget, sem szűkséget, sem vágyat nem érez. [...] a színről a búvárok fenékre szállanak [...] de ami lent otthonos, természetes – fönt hervadásnak ereszkedik” (Viski 1941: 152).

5. kép. Pálcás stukkós ablakkeretű egy az 1960-as években épült kockaházon, előtte kerítés. Margitta (Marghita, Bihar). (A Szerző felvétele.)

mint műszaki szakértő, a jövő mérnöke szociális szándékokkal –, s a magasabb műveltség egy fajtájának hivatásából következő közvetítője. A „magyar nép háza” 19. századi tömeges elterjedésében már visszatekint a társadalmi (rendies) minősítésében egy semlegesnek tűnő, sem idegen minőségével, eleganciájával, sem szegényességével nem kompromittáló, helyben nem szégyellnivaló formára: az „ős kockaházra” is, amely úton-útfélen ott van már a II. világháború előtt is. A korábbi mintaképpel, a kétszobás kispolgári házzal és az „ős kockaházakkal” szemben a mérnöki, tervezett telepi házaknak már nincsen utcai főhomlokzata sem Borbíró már idézett típuserv-gyűjteményében, sem az angyalföldi OTI-telepen. A mintaképek már kockaháznak épültek meg a külvárosban, a kisvárosban, miként a fehérvári Almásy-telepen, a Zsolt utcában az 1930–40-es években, s a vidéki értelmiségi vagy a módos iparos háza a helyi mester kezén egyszerűsödött. Ha valaki különbözik a környezetétől, annak különbözöt is kell építenie a külvárosban vagy a faluban. A margittai gyógyszerész szecessziós háza az 1910-es évek elejéről, nem is annyira fölvágós, mint inkább kifinomultan, ízlésesen díszes, amit nem követhet mindenki, mint a valamikori vásártér sarkán épült kereskedő házat. (5. kép.) A cisztercita rajztanár emeletes székesfehérvári alsóvárosi háza sem illeszkedhetett a II. világháború előtti székesfehérvári kispolgári külváros földszintes, utcai kétszobás, hármass ablakos, de még nyeregterős és tűzfal-as házsorába. Mint Viski Károly szövegében láttuk, a 19. századi „integráció korának” parasztháza sem a valódi kolonnádós úri házat vagy a kastélyt másolta, hanem a kisúri udvarházat és az alföldi redemptus meg cívisházat,⁵³ s a kocka-

⁵³ A tornácnak „[s]okféle formai változata lényegében e korszak terméke [a táji típusok virágkora – 19. század] és bár kialakulását – nem is alaptalanul – kapcsolatba hozták a reneszánsz stílussal, a népi építészetben megvalósult formái sajátos, az előzményektől annyira eltérő jelleget öltöttek, hogy önálló képződményeknek, belső keletkezésűeknek tekinthetők. A tornácos ház a 19. században a magyar népi építészet karakterisztikus példája, amelynek megfelelője csupán az akkori országhatár külső peremén, de lényegesen csekélyebb súllyal mutatható ki” (Barabás 1997: 304).

háznak sem feltétlenül a budai modern polgári (úri) villa, hanem esetleg, ahogy Mojzer írta, az egyszerűsített balatoni villa volt a példaképe.

MELYIK HÁZ A KOCKAHÁZ?

A kockaháznak első látásra a jellemzően horizontális kiképzésű homlokzattal, a páros ablakkal és a sátortetővel, majd az e mögé képzelt kockaformát kölcsönző négyzetes vagy ahhoz hasonló alaprajzzal együtt volt jel értéke. Barabás Jenő, aki a másik gyakori alaprajzi formát, az L-alakú házat is leírta, idézett szövegében is a legfontosabb ismérvnek a négyzetes alaprajzot tekintette, amely a házzal szemben támadt ellenszenv egyik kiváltója is lehetett. Mojzer már kockaháznak hívja a „típusá szegényedett formát”, definíciója pedig a következő:

„Kétszobás, többnyire »összkomfortos«, földszintes ház, két széles, az utcára nyíló ablaka mögött a szobákkal és ezután a mellékhelyiségekkel: elő- és fürdőszobával, konyhával, kamrával. Az alaprajz a négyszögtől ritkán és kevéssé eltérő. A házon gúla alakú sátortető.”⁵⁴

Ahogy Borbíró építészettörténetében is láttuk, az írók, ha szükségesnek tartották definiálni tárgyukat, érezték, hogy a jelenség a régi falusias vidék megszokott képe ellenében szorul meghatározásra. Érvényes volt ez harminc-négyven éve is, és érvényes ma is. A „kockaház” hívószóra mégis sok magára adó, tehát a közéleti és a társadalmi viszonyok ismeretét még a korszerű műveltség részének tekintő értelmiségi fejében is kétféle modern épület jelenhetett meg: az egyik a lakótelepi tömbház (a block, Würfelhaus, Wohnschilo), a másik Dankó Imre „új háza”, amelyet – Hofer Tamással⁵⁵ és Mojzer Miklóssal – jobb híján én is „kockaház”-nak nevezek, az építészek viszont szívesebben hívják „sátortető” családi háznak. Az 1960-as évektől (pontosabban az 1959-es párthatározat egymillió lakást meghirdető kampánya nyomán) már a házgyári lakótömbökből megépült pesti József Attila-lakótelep vagy a miskolci Avas-lakótelep lakótömbjei

⁵⁴ „Ehhez a házformához Magyarországon a villa képzeete fűződik. Mint háztípus ez a forma a harmincas években jelenik meg a balatoni és a vidéki városok villáiban és a falvakban építető körövesek, jegyzők, kereskedők házaiban. Az ekkor még új forma többféle változatának megfogalmazói részben vagy jórészt építészmérnökök. Az építómesterei gyakorlat ennek alapján alkotja meg a sablont. *A sablon a paraszti életformát éppen feladó és kispolgári vágyakkal eltöltött tömegek ízlésének szíve közepébe talált.* [...] Kultúrszociológus számára ezekből a tényekből még sok minden következhet. Számunkra itt csak annyi tanulságos, hogy amikor a művészt a pótlék-művészi helyettesíti, a jelvényforma eszmény helyett *rögeszmét* hordoz” (Mojzer 1971: 71–72; kiemelés – T. Z.).

⁵⁵ Hofer a századvégi „kiábrándult” paraszti stílus után a kockaházat úgy értékeli, hogy „[a] falusi épületállomány országos gyors átcserelődése egy újabb közegben és igen határozottan jelenti be a régi paraszti kultúrától való elfordulást” (Hofer 1972: 523).

tehát nem „kockaházak”. Építésük ugyanakkor egybeesik a kockaházak nagytömegű építésének második időszakával.

Dankó Imre román és magyar „kockaházai” Biharban

Az ipari kereset nyomán falun is nagy számban megjelenő házat, ha nem is fenntartások nélkül, az etnográfia, a köznépről szóló tudomány fogadta be. Szakszerűen leírta, de emellett saját ízlését állítva mércének, idegenkedett is tőle. Az új dolgokra gyorsan és igen széles látókörrel reagáló Dankó Imre, aki témánkban⁵⁶ – tudtommal – a legkorábbi tudományos közlemények szerzője, 1966-ban a dél-bihari síkság parasztságának II. világháború utáni életmódjáról megvédett kandidátusi értekezésében „a mai házakról” beszélt, amivel a „néprajzi jelenkutató” a tegnapi, a „hagyományos”, falusi (paraszt-) házakkal szemben jelölte ki saját tárgyát és korszakát. Megjegyzem, ma, 2010-ben, több mint negyven év múltán már más kor van, és más házak vannak, amelyekről – bár Barabás is megemlékezik –, azt hiszem, mégis kevesebbet tudunk, mint Dankó az ő „mai” házairól.⁵⁷

„A mai házak leginkább *négyzetes alaprajzúak*, sokhelyiségűek [...] Az újfajta alaprajzzal megváltozott a tetőszerkezet is. Új házaink esetében szinte *kizárólag fedélszékes* sátor tetők készülnek. A fedés általában cseréppel történik, de sok helyen palát is alkalmaznak. Több helyen – a padlás jobb kihasználhatósága miatt – manzárd-tetőt építenek.”⁵⁸

Első megközelítésben Dankó szintén a négyzetes alaprajzot és szakértő szemmel az ebből műszakilag következő fedélszékes sátor tetőt tartja kiemelendőnek, amelyek a kockaház névadó jellegzetességei közé tartoznak. Alább a tüntető, társadalmi-kulturális jelvénytudó homlokzatot szűkszavúan intézi el: „Az új házak

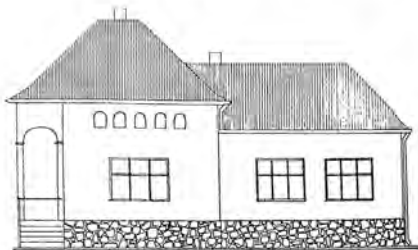
⁵⁶ Ezzel foglalkozik a már többször idézett kandidátusi értekezése (Dankó 1966). Munkáját Györfly István emlékének ajánlotta!

⁵⁷ Úgy látom, hogy egyedül Tamáska Máté cikke kísérletez a mai, kortárs családi lakóépületek értelmezésével. Kérdőíves vizsgálata, „hét plusz egy” lakóház típust különböztet meg, amelyek négy építési periódust reprezentálnak. 1. a „hagyományos parasztház”; 2–3. „a kádári kockaházak két alaptípusa: [...] *a hatvanas-hetvenes évekre jellemző földszintes, sátor tetős típusház, illetve a nyolcvanas évek emeletes, rendszerint szürkére vagy fehérre vakolt megoldása*. Az előbbi még őrzi a falvak hagyományos földszintes megjelenését, de a már országosan egységes sablonok alapján készült. A másik nagyobb változatosságot mutató, emeletes családi ház a nyolcvanas évek »maszkeolós«, egyénieskedő világát tükrözi. A népi építészetre jellemző táji tagoltságot a szocialista időszakban ez idáig nem mutattak ki. A városi minták követése, a hagyományos mezőgazdasági beállítottságú falutól való eltávolodás a földszintes beépítéssel való szakításban is megmutatkozik.”; a 4. periódus a „rendszer váltás pluralizálódott társadalmának lakóház igényét igyekezett megragadni” – ez a legnehezebben tipizálható (Tamáska 2006: 45–46; kiemelés az eredetiben).

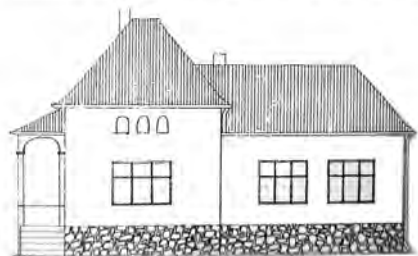
⁵⁸ Dankó 1966: II. 994. (Kiemelés – T. Z.)

6. kép. Dankó Imre új máramarosi háztípusának rajza. (Dankó 1968: 120.)

7. kép. Aszimmetrikus kétszobás ház, hangsúlyosabb rizalittal, kontyolt tetővel, alatta szecessziós vagy „art deco” hangulatú padlásablakocskákkal. Székesfehérvár, Almási-telep. (A Szerző felvétele.)

falai minden esetben színesek. Már csak kevés esetben festettek...⁵⁹ Az értekezés mellékletében található kitűnő fényképfelvételeken – az eresz és a homlokzati kettős ablak fölött futó széles, klasszikus meanderen kívül – tényleg csak dísztelen szegénységet látunk.

Evvel szemben az *Etnographiában*, 1968-ban az Északnyugat-Máramarosban felfedezett házakról szólva – az „Új háztípus a romániai népi építkezésben” című közleményében – már (egyszerűen) szépnek találja azokat.⁶⁰ Az új háztípusról, amely „utcasorokat képez”, csak rajzot találunk Dankó cikkében: egy kétszoba-konyhás (komfort nélküli) házalaprajzot és két háznak a homlokzati vázlatát. (6. kép.) A rajz alapján a típus fontos jegyének számító, s a szerzőtől is kiemelt, magas alapra emelt román ház még szolidabb kivitelű eklektikus benyomást tesz a vertikálisan tagolt dekoratív (feltehetőleg utcai) homlokzati tömbjeivel – amelyeket festéssel is kihangsúlyoztak –, magas ablakaival és a lépcsőfeljáró

⁵⁹ Dankó 1966: II. 995.

⁶⁰ „Elmúlt nyáron módomban volt Románia belsejéből hazafelé utazva Máramaros tartomány (Regional Maramures) [sic!] északnyugati részén... [...] A községekben nem elszigetelten, hanem utcasorokat képezve, egy láthatólag általánossá váló új háztípust figyeltem meg. [...] Elszórtan másutt is [...] ez az új háztípus már eddig is igen nagy területen elterjedt, s igen sok helyen a régebbi házakat is ennek a típusnak megfelelően alakítják át, újítják fel. Eszerint ez az új háztípus az új romániai népi építkezés jelentős formája lesz” (Dankó 1968: 119).

8. kép. Házsor csapott sátoertetős klasszikus kockaházzal és emelt rizalitos, álemeletes házakkal – az egyik előtt kiülős kispaddal. Vármező (Bucium, Sălaj, Várad előtt). (A Szerző felvétele.)

9. kép. Fekete-Körös völgyi román ház. Zöld és téglavörös csempés, szőnyegminta díszítésű ikerház. A horizontális tagolású homlokzatokon két vízszintes fehér lécc között egyszerű fehérkeretes redőnyös hármablakok. Fonóháza (Finațe, Bihor). (A Szerző felvétele.)

reneszánsz hangulatú lodzsájával. Dankó máramarosi háza nem kockaház még, de jó érzéssel választotta – mint látni fogjuk – a magyarországi új házakhoz ellenpontként egyik szerkezeti típusában majdnem kész elődjét. Kispolgárius telepeken nálunk is, Erdélyben is elterjedt ez a forma, többnyire az 1929-es váltságig. (7. kép.) Különösen elnyerte Dankó Imre gyakorlatias tetszését házainak az egész térségben elterjedt, villaszerű épületeknél országszerte látható, rizalittal kiemelt sátoertetős főépülete, és eresze alatt a valóban csinos, „három, vagy öt ablakocska, amelyek a megemelt padlástérbe világítanak”, ami így lesz „sok mindenre alkalmas, nagyszerű raktárhelyiség.” Az esztétikai ítéletet ő is funkcionális megfontolásokkal támasztja alá.

A 7. képen látható székesfehérvári példa alapján könnyebben elképzelhető Dankó típusleírása, és a formák kialakulásának későbbi értelmezéséhez is segít, ha a rajz mellé teszem a székesfehérvárihoz hasonlóan az I. világháború utáni parcellázásra épült három „kétszobás” sepsiszentgyörgyi házról, valamint a negyven évvel később, Dankó máramarosi házával egy időben épült két Fekete-Körös völgyi petrelényi és vármezei „román kockaházakról” készített képeimet. (8. és 9. kép.)

A három sepsiszentgyörgyi házon⁶¹ (10. kép) a máramarosiak minden jellemzője megtalálható már külön-külön: a két ablaktengelyt (egy szobát) előreugrató,

⁶¹ Str. Lázár Mihály utca 5, 7, és 9. sz. a lutheránus templommal szemben. (A képen balról) Lázár Mihály utca 5. sz.: az 1920-as évek végén épült ház aszimmetrikus homlokzata magas rusztikus kő lábazattal, a jobboldalán az álzalaliton kontyolt tetővel zárt oromzat, a homlokzat lefutó sarkain stukkó féloszlopok voltak fejezettel, az ereszek alatt stukkó júgendstíl virágdísz, amelyeket betemetett a meszelés. (Itt is megvan a homlokzati oromzat alján, az ereszeknél a tetőszegély behajlítása, de nincs volútával díszítve, mint a székesfehérváriak.) Lázár Mihály utca 7. sz.: fehérre meszelt három magas ablakos, egykéményes ős kockaház. Lázár Mihály utca 9. sz.: a II. világháború előtt épített két hármablakos (vinklis) kockaház. (A sárgára festett vékony gázcső az ereszek alatt végigvezetve!)

rizalitos – ekkor már gyakrabban álrizalitos – homlokzat, mellette a „sátortető ház”, és a harmadikon a magas, hármás ablakok. Itt is kellett lenniük „típus-terveknek”, amelyeket az építőmesterek a már mindenhol építési tervhez és engedélyhez kötött építkezésen használtak. Ezek az I. világháború után, még az 1929-es válság alatt is épült házak olyan elterjedtek voltak az egész történelmi országterületen, hogy nyugodtan összetéveszthettem volna őket a Késmárkon, Miskolcon vagy Temesváron épült változataikkal.

Dankó máramarosi rajzaival és a sepsiszentgyörgyi képekkel szemben a Fekete-Körös völgyi román kockaházakon változatos formákban megmaradtak a padlásablakocskák – vagy álemeletek –, de már öntudatos népi szöttezdíszükben is tükrözik a homlokzati rendben lezajlott modern „forradalmat”. A klasszikus vertikális tagolást felváltja a horizontális, a falsíkok tüntető vízszintes sávokkal való díszítésével és a szalagablakokat idéző, hármás ikerablak vagy ablakpár kialakításával. Az álemeletes kockaház, helyenként emeleti galériával, a vöröstéglás (vakolatlan) házsorokkal és emeletes kockaházváltozatukkal, gyakran a Kárpátokon túli román kolostorokról vett csavart kőoszlopokkal Nagyszalontáig követhető. Itt a gazdagabb díszítést a két hármásablak fölötti, keskeny alföldi padlásablak vagy álemelet váltja föl.⁶² (11. kép.) Hogy milyenek kéne lennie a magyar határon inneni „mai házaknak”, azt Dankó Imre 1968-ban, a román házakkal való összevetésben fogalmazta meg:

„Összehasonlítva ezeket az új házakat, ezt az új háztípust a mi falusi, új, négyzetes alaprajzú, sátortetős, ikerablakos, meglehetősen sablonos és szegényes formavilágú háztípusunkkal, azt kell mondanunk, hogy változatosabbak, jobbak, kevésbé sablonosak, tehát művészibbek s nincsenek hijjával a nemzeti stílussajátosságok bizonyos megjelenési formájának sem.”⁶³

A szocialista polgárnak szemet szűrő cifra és nagy házak a forgalmasabb főutakon, annak idején még a vasutak közelében és általában az iparosodott vidékeken voltak. Az én Fekete-Körös völgyi képeim is a Belényestől leereszkedő autópályán mentén készültek. Margittán, a régi mezővárosban pedig – forgalmi helyzete mellett – „valutagyárak”, azaz exportra termelő nagyüzemek dolgoztak. Dankó „sablonos” magyar kockaházai ehhez képest szegény falvak szegény hajlékai; ahogy a néprajzos fogalmaz: „a dél-bihari síkság és népe a felszabadulás után is archaikus zárvány maradt”.⁶⁴ Itt gyakran csak a sárfalat tudják a vakolat-hoz hasonlóan simítani, vagy egy sor égetett téglát tesznek élével a homlokzatra, a vakolat alá. „Az új vakolt falat festik, a tapasztottat meszelik.” Sarkadkeresz-

⁶² Nagyszalontán 1998-ban ezekre az ablakokra nézve azt mesélte egy lakó, hogy a „Ceaușescu-korban” tilos volt földszintes házat építeni, s evvel jelölték az emeletet. A házak nagyobbik része azonban Ceaușescu regnálása előtt épült.

⁶³ Dankó 1968: 120. (Kiemelés – T. Z.)

⁶⁴ Dankó 1966: I. 11.

10. kép. *Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, Covasna) Str. Lázár Mihály utca 5., 7. és 9. szám, a lutheránus templommal szemben. A képen balról a Lázár Mihály utca 5. számú 1920-as évek végén épült, aszimmetrikus homlokzatú ház magas rusztikus kő lábazattal. A ház jobb oldalán az ábrizaliton kontyolt tetővel zárt oromzat, a homlokzat lefutó sarkain stukkó féloszlopok voltak fejezettel, az ereszek alatt stukkó jugendstil virágdísz látható, amelyeket elfedett a meszelés.*

11. kép. *Zöldre festett, rizalitos, álemeletes, két hármablakos ház, barna vízszintes sávban szemöldök- és könyök-lő-párkánnyal saroktelken. A ház mellett barna díszes faragású kiskapu, lejjebb barna kocsibejáró, a kocsióllás fölött szőlőlugasokkal. Nagyszalonta (Salonta, Bihar), Str. Oradiei. (A Szerző felvételei.)*

túron az egyik büszke építtető mesélte: „Nem azért vakoltam a házamat, hogy szegénynek lássák!”⁶⁵ Volt már szegény kockaház is!

Többen is emlegetik, s én is úgy kezdtem a szekszárdi kockaházakról szóló 1976-os cikkemet, hogy az az egész Kárpát-medence jelensége.⁶⁶ Ehhez valóban csak a régi, 19. századi tornácos parasztház elterjedése hasonlított a régi ország területén.⁶⁷ A tornác azonban egy háztípusnál önmagában is sokkal világosabban meghatározó forma, mint azok az ismérvek, amelyek alapján kockaháznak ítéltünk meg egy földszintes házat. Itt most természetesen nem építészeti, funkcionális szempontok szerinti ismérvekre gondolok, hanem azokra, amelyek szerint egy építtető – de hamarosan a vásárló is – a saját társadalmi csoportjának megfelelő tulajdonságokat felismeri benne. Az ismérvek közül az egyik legjellemzőbb valószínűleg az alaprajz lenne. A négyzetes alaprajz alapján azonban a 19. század végétől épült „kétmenetelű”, vagy kétsoros családi házak nagy részét kockaháznak tekinthetnénk. A székesfehérvári eklektikus vasutasház (lásd a 2. képet és a térképet) alaprajzával és belső beosztásával is kész kockaház volt: ablakával az utca frontjára néző két szalonnal (vagy tisztaszobával), amely mögé került a konyha és a különböző mellékhelyiségek, a II. világháború előtt már gyakran a fürdőszoba, amely az 1950-es években vidéken még nem volt kötelező. (12. kép.) (Az egyik szép, székesfehérvári házunk – vízszintes homlokzati renddel,

⁶⁵ Dankó 1966: II. 985.

⁶⁶ Tóth Z. 1976a: 74.

⁶⁷ Barabás Václav Frolec 1974-es írására hivatkozva mondja, hogy „[a] tornácos ház a 19. században a magyar népi építészeti karakterisztikus példája, amelynek megfelelője csupán az akkori országhatár külső peremén, de lényegesen csekélyebb súllyal mutatható ki” (Barabás 1997: 304).

12. kép. A II. világháború előtt épült nyeregvetős, két hármásablakos „kockaházsor”. Székesfehérvár Bercsényi utca. (A Szerző felvétele.)

szimmetrikus hármásablak-párral, a fedetlen oldalbejárat oromfalon lépcsős bejárattal – a fürdőszobának köszönhetette, hogy egy szovjet tisztet, nem pedig közkatonákat kvártélyoztak az ostromkor hozzájuk.)

Cselédszobával, amely rangban az 1950-es évekig a kockaház fölötti polgári lakás úri szintjét képviselte, vidéken nem találkoztam.⁶⁸ A legelterjedtebb kockaházelőzménynél a félig zárt sorú utcákban a négyzetes alaprajz nem látszik, és a fedetlen oldalsó bejárat esetében is csak egy tűzfalszerű oromzat tűnik fel a telek mélye felé, amely azért nem igazi tűzfal, mert többnyire ide építették a ház nagyobb, szobaméretű előszobáját, gyakran üveges verandáját, s ehhez a tüntetően magasra emelt földszintre lépcső vezetett fel. Am a kertvárosokban telepszerűen megépített, gyakran sátortetejű házak, habár négyzetes alaprajzúak, egyértelműen nem kockaházak, és a telken ülésüket sem hánytorgatja föl nekik a polgár. A jelvények közül tehát a szimmetrikus, páros ablakos homlokzat marad a kockaház ismérve akkor is, ha a két utcai szoba mögött „meggörbül” az alaprajza.

A görbe házak

Megint Dankóhoz visszatérve: a tornác beépítésével „az egyenes házból *görbe házat, L-alakú építményt* csinálnak”. A sokszor „szervetlenül” kiépített új házrész külön életet él: az öregek vagy a fiatalok külön lakásként használják, „pedagógusoknak, agronómusnak, szerelő munkásnak” adják ki, vagy ide várják vissza a szülők a munka után elvándorolt gyermekeket.⁶⁹ Barabás Jenő szerint ez az átépítési gyakorlat nem „szervetlen”: „az L-alaprajz egy lépés a kétsoroság irányába”, a népi építkezés fejlődési foka, átmenet az egysoros építkezésből a kétsorosba.⁷⁰

⁶⁸ „[N]yilván leginkább a fürdőszobás, cselédszobás vagy esetleg nem cselédszobás, de cselédartó lakásokban kell keresnünk a középrétegekhez tartozó családokat” (Bódy 2004: 30). Székesfehérvári kétszobás, kertvárosias háztulajdonos, katonai altiszt özvegye 2006-ban a cselédre utaló kérdésekre azt felelte, hogy „cselédnek itt voltam én”.

⁶⁹ Dankó 1966: II. 982–983. (Kiemelés – T. Z.) Felvidéki típusai közé sorolja az L-alakú házat Bakó Ferenc (Bakó 1975: 178).

⁷⁰ Barabás 1997: 307.

13. kép. A „tanító néni L-alaprajzú háza 1960-ból egységesen okkeres világosbarna vakolással, fehér díszítésekkel. Nem átalakított ház. Jobb oldalt a járda vonaláig kiugrik az alacsonyabb tetejű rizalitos szárny, nincs előkert, a járda külső oldalán vannak a virágágyások. A bal oldali (nyugati) beugrón lévő homlokzati hármásablak előtt is van kerítés, és a magasabb

tetővonalú déli szárnyon is van hármásablak. Az utca felé néző két faredőnyös hármásablak és a bejáratra fordított hármásablak mellett nem vízszintes rendszerű a homlokzati díszítés. Margitta (Marghita, Bihar), Str. Crișan. (A Szerző felvétele.)

Ha az öregekhez fordulunk, Bátky Zsigmond *A magyarság néprajzában* közli egy csinos kunmadarasi görbe ház rajzát.⁷¹ A dolog jelentőségének magyarázatáért azonban megint a társadalmi fogalmakban gondolkodó Viski Károlyhoz jutunk, aki a polgári kor nagy társadalmi különbségeit taglalva meséli el:

„Más kérdés a közjogi és társadalmi helyzet, az úr és a paraszté. A mi korunkban az építkezésben nincs úr és paraszt, csak jómód van és szegénység. »Nagy a mód, még a ház is meggömbül tülle« – mondják Nagyszalontán, ha a megtollasodott gazda L alakura parancsolja háza aljának rajzát.»⁷²

„A görbe ház” tehát Dankó bihari vidékein és nyilván a térség keleti felére eső, a Királyhágón túlra is felkúszó tulajdonképpeni L-alakú „kockaházvidékeken”, minden bizonnyal a jómódhoz kapcsolódott. A felvidéki Sároson, Miskolcon, Margittán a „tanító néni háza” (13. kép) és az Érmelléken, ahol Benedek Zoltán írta le – az 1940-es évektől megjelentek a »vinklis«⁷³ házak, amelyeknek beosztása más, mint a régieké, és már cseréptetősek.⁷⁴ De vannak Göncön és Széphalmon is hozzájuk hasonló, de magas, várszerű alapzaton álló „hugenotta” házak vagy sarok-omroztosak, amelyek mindenben „vinklis házak”, de nem szimmetrikus homlokzatúak. Máshol, mint például Miskolcon és a pesti elővárosokban, már a II. világháború előtt előírták iker családi házak építését, és „azután” is sok ikerkockaház született.

⁷¹ Bátky é. n. [1941]: 183.

⁷² Viski 1941: 143.

⁷³ Utcafrontos görbeház; L-alakú épület, amelynek két elülső szobája 4-5 ablakkal vagy két ikerablakkal néz az utcára.

⁷⁴ Benedek 1982: 272.

KIK LAKTAK A KOCKAHÁZAKBAN? EGY KIS SZOCIOLÓGIAI KITÉRŐ

A kockaház-építési időszakban, vagy inkább annak az 1960–70-es évekre eső kifutó időszakában sok szórványos és közvetve értékes adat keletkezett, amelyek közül a családi házas témában annak idején leginkább Szelényi Iván és Konrád György pécsi, szegedi és szolnoki lakótelep-, város- és lakásszociológiai kutatásaira támaszkodhattunk.⁷⁵ Az ő szociológiájuknak éppen történetietlen látásmódja volt szokatlan és imponáló, s így a szekszárdi kutatásunknak, amely „történeti rétegekkel” tervezte az elemzést, ha lehet, komplementere volt.

A társadalom szerkezetét mindenki a foglalkozási statisztikákkal és a Statisztikai Hivatal számaival összevethető saját statisztikáival igyekezett mérni. Természetesen rangsorokra is kíváncsiak voltunk, amelyekből a hatalmi szervezetben – csak a minket itt érintő szempontokat illetően is – legalább háromféle létezett.⁷⁶ Mindegyik politikai „elméleti” alapelveken nyugodott, s ehhez készítették Szelényiéik – ez is nagyon tetszett – egy „importból” származó, privilégiumokat vizsgáló negyediket. Ha 1949-től a népszámlálási statisztikákat számolom, van egy eredeti, belső használatú, régi polgári vágású „fiziokrata” rendszerű skála, élén a mezőgazdasággal, s azon belül, természetesen, nem a paraszttal, hanem a minél nagyobb földbirtokosokkal. Ez közvetlenül illeszkedett az előző ötven év adataihoz. Ugyanennek a fordulat utáni változata vagy a nyilvánosságnak szánt kulisszája már az ipart tette előre, és a minél kisebb birtokosoktól folytatódott

⁷⁵ Konrád – Szelényi 1966. Szelényiéik lakótelep-könyvén kívül különösen azokra a VÁTI-tanulmányokra támaszkodtunk, amelyek még a szerzőik 1974-es meghurcolása előtt szamizdat jelleggel terjedtek. (Megjegyzem, hogy a mi, szekszárdi vállalkozásunk fejét, Csanády Andrást és természetesen vele a kutatást is, ekkor távolította el programgázdánk, az Akadémia Filozófiai Intézete.)

⁷⁶ A kulissza a rétegzódások és tagozódások („két osztály és egy réteg”?) korabeli elméletei. A „társadalmi rétegzódás”, „osztálytagozódás” (1949), a „társadalmi-gazdasági” (1960), a „társadalmi-foglalkozási” (1970), a „társadalmi osztály- és rétegtagozódási” (1980), majd megint a „társadalmi-foglalkozási” (1990) csoportosítási rendszerek az ideológia mindenkori hőfokát jelzik. 1960-ban, a forradalom után, még a megtorlás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése közepette az először önállóan felállított szilárd osztályrangsoron belül (I. Alkalmazásban álló [munkásosztály], II. Termelőszövetkezeti tag, III. Önálló stb.) az „Alkalmazott Fizikai dolgozókat” megelőzte az „Alkalmazásban álló Szellemi dolgozó, 1. irányító, vezető, tudományos és értelmiségi foglalkozású; 2. szakalkalmazott, irodai foglalkozású”, mintha az ISCO-hierarchia lépett volna életbe. 1970-ben úgy tűnt, visszatér a fiziokrata rendszer, osztályjelmezben: I. Mezőgazdasági fizikai foglalkozású, II. Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású / Alkalmazásban álló / Szövetkezeti tag / Önálló, segítő családtag, III. Szellemi foglalkozású / Alkalmazásban álló / Termelőszövetkezeti tag / Önálló. Az 1980-as volt a legdogmatikusabb társadalmi osztály- és rétegtagozódási rendszer: I. Munkásosztályhoz tartozó / Fizikai foglalkozású / Alkalmazásban álló, Szövetkezeti tag, Közvetlen termelésirányító, II. Szövetkezeti parasztsághoz tartozó / Fizikai foglalkozású / Alkalmazásban álló, Szövetkezeti tag, Közvetlen termelésirányító, III. Nem fizikai (szellemi) foglalkozású (*Beosztási fokozatok szerint*) / Alkalmazásban álló, Szövetkezeti tag, Önálló; (*Munkajelleg csoportok szerint*) / Alkalmazásban álló / Műszaki foglalkozású, Igazgatási-gazdasági foglalkozású, Egészségügyi-kulturális foglalkozású, Számviteli-ügyművelési foglalkozású / Szövetkezeti tag az előbbi négy kategóriában, IV. Kisárutermelelők, kiskereskedők / Önálló, Segítő családtag, Mezőgazdaság, Nem mezőgazdasági rubrikában.

a minél nagyobbakig, és ez durván – ezért a szemléltetésért Andorka Rudolf emlékéért bocsánatot kérve – a mi kockaházépítő időszakunkban is így maradt.

Létezett azonban ugyanezeknek az adatoknak egy munkajelleg szerinti csoportosítása is, amely feltüntetett fizikai és szellemi foglalkozásokat, továbbá képzettségi fokokat, és csendben vezető és beosztott státusokat is.⁷⁷ Szelényiék is az ezekből képzett összevont kategóriákat vetették össze választott városaik övezeteivel, amelyek közül egyesek nevükben megegyeztek a mi szekszárdi „városképi típusainkkal”, így a kétféle megközelítésből származó eredmények az 1–4. táblázatok segítségével összevethetők.

1. táblázat

A családfők százalékos megoszlása összevont foglalkozási csoportjuk szerint övezetenként 1971-ben Pécsen és Szegeden

Övezet	Értelmi-ségi	Egyéb szellemi	Szakképzett fizikai	Szakképzetlen fizikai	Összesen szám/százalék
Új lakótelep	22,5	28,3	30,2	18,0	191/100
Belváros	17,2	30,8	20,3	31,5	551/100
Átmeneti I.	14,7	25,2	19,6	31,5	190/100
Átmeneti II.	5,2	17,2	25,4	40,5	361/100
Ipari lakóterület	2,5	14,0	27,4	51,2	598/100
Családi házas terület	4,0	11,4	20,7	55,1	400/100
Pécs + Szeged	10,7	19,7	28,6	53,9	100%

Forrás: Szelényi 1972: 246.

Szelényiék írásai mai szemmel nem is tűnnek különösebben politikus élűnek, mégis hihetetlen leleplező erejük volt a rendszer valóságos viszonyaira nézve. Az olyan szociológiai kategóriák terén, mint a „lakásfiltráció” (Pécsen és Szegeden), a privilegizáltak, a részleges privilegizáltak és a deprivilegizáltak csoportjai nem találtak az egyenlőségi dogmák mellett sok megértésre. Különösen éles fényben mutatkoztak meg csoportjaik a standard foglalkozásstatisztikai, képzettségi kategóriákkal szembeállítva. A kiváltságok Szelényi 1972-ben sokszorosított dolgozatában kétféle modellben érvényesültek:⁷⁸

a) a *hatósági modellben*, amely révén hozzá lehet jutni: 1) új és régi magas szintű bérlakások bérletéhez (akik a legnagyobb mérvű szubvenciókat élvezik), vagy 2) korszerűtlen, komfort nélküli lakások bérletéhez (akik alig jutnak szubvencióhoz);

⁷⁷ Az utóbbiakat lehet munkaügyi statisztikának is tekinteni, de mivel az ISCO 88, a nemzetközi statisztika nem a fiziokratizmushoz tért volna vissza, hanem a politikai osztályokba (a tíz főcsoport: *major groups*), visszatér a „hierarchia”, élén a képzési pontszám nélküli 1) Törvényhozók, vezető tisztviselők és menedzserek csoportja, majd 2) a Szakemberek (*Professionals*), szakképesítéshez kapcsolódó foglalkozások következnek a legmagasabb 4 pontszámmal, de ebben az osztálykategóriában nincs se munkás, se paraszt (ISCO 88: 3).

⁷⁸ Szelényi 1972: 105.

2. táblázat

A szekezárdi háztartási minta háztartástípusai és háztartásfőinek foglalkozási összetétele (%)

Foglalkozási csoport	Szellemi				Fizikai				összesen	eset- szám		
	vezető beosztású értelmiségi	beosztott értelmiségi	admin. szellemi	szolgálatás kisiparos	szak- munkás	betanított munkás	mező- gazdasági fizikai	háztartás- beli			nyug- díjas	
1. belváros	10,0	10,0	14,0	18,0	10,0	10,0	2,0	2,0	22,0	2,0	100,0	50
2. öröklakás	5,7	22,9	22,9	5,7	11,4	5,7	5,7	0,0	20,0	0,0	100,0	35
3. lakótelep	12,7	23,6	21,8	10,9	12,7	7,3	0,0	0,0	10,9	0,0	100,0	55
4. kertes kockaház	10,2	11,1	14,8	15,7	23,3	9,3	4,6	0,0	11,1	0,0	100,0	108
5. ólas kockaház	0,0	4,9	7,3	12,2	4,9	34,1	26,8	2,4	7,3	0,0	100,0	41
6. udvaros ház	4,3	5,7	11,4	11,4	12,9	12,9	2,9	1,4	37,1	0,0	100,0	70
7. parasztudvar	0,0	0,0	7,4	5,9	14,7	14,7	39,7	1,5	16,2	0,0	100,0	70
8. perem	0,0	1,4	2,7	6,8	8,1	48,6	23,0	0,0	9,5	0,0	100,0	75

Forrás: Tóth 1976b: 7.

3. táblázat

A szekezárdi városképi típusok háztartásfőinek munkajelleg szerinti megoszlása

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
	belváros	öröklakás	lakótelep	kockaház	ólas kockaház	udvaros ház	parasztudvar	perem
Szellemi	24,0	51,5	58,1	36,1	12,2	21,4	7,8	4,0
Fizikai	40,0	38,5	31,9	52,9	80,0	40,1	73,0	86,5
Egyéb (nyugd. stb.)	36,0	10,0	10,0	11,0	7,8	39,5	19,2	9,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Háztartások száma (519 = 100%)	50	35	55	116	48	70	70	75

Forrás: Tóth 1976a: 75.

b) a piaci modellben, amelyben vásárolhatók: 1) kertés villák és OTP-társaságok (viszonylag jelentős szubvencióval), vagy 2) újabb építésű családi házak (csekély szubvencióval), és 3) elavult családi házak (szubvenció nélkül) – és vannak még a lakástalanok.

4. táblázat

A magas, illetőleg alacsony színvonalú övezetekben lakó családok százalékos megoszlása összevont foglalkozási csoportonként 1971-ben Pécsen és Szegeden

A családfelek foglalkozási csoportja	Magas színvonalú övezet (Új lakótelepek, Belváros, Átmeneti övezet I.)	Alacsony színvonalú övezet (Átmeneti övezet II., Ipari lakóterület, Családi házas terület)	Összesen (százalék)	Összesen (esetszám)
Értelmiségi	77,0	23,0	100,0	216
Egyéb szellemi dolgozó	58,2	41,8	100,0	465
Szakképzett fizikai dolgozó	35,7	64,3	100,0	583
Szakképzetlen fizikai dolgozó	27,8	72,2	100,0	1024
A két város egészében	40,7	59,3	100,0	2291

Forrás: Szelényi 1972: 246.

Ez a rendszer a „deprivilegizált”, falun lakó ipari munkást a régi, végzetes értelemben véve „parasztoknak” tekintette. Szelényi jelszavai, a „késleltetett városfejlődés” és az „alulurbanizáció”, mind rájuk vonatkoznak, hiszen az új munkás-ság „fele-kétharmada” nem összpontosult az ipartelepeken, hanem falun maradt.

„Ez a kizsákmányolás sajátos formáját jelentette, hiszen ily módon a falun lakó és a városban dolgozó munkásságot megfosztották az állami költségvetésből szubvencionált, rangosabb városi infrastruktúra-fejlesztés gyümölcseitől. [...] Ez] a falusi munkásság nem volt passzív áldozat: kiokoskodta, hogy miként tudja ezt a hátrányt előnyére fordítani. Kiepítette a második gazdaságot, különösképpen a mezőgazdaságban, de a falusi ipari és szolgáltatási szektorban is. Felvirágoztatta a magyar mezőgazdaságot, a történelemben először megoldotta egy szocialista országban a lakosság élelmiszerral való ellátását.”⁷⁹

Szelényiék adatai azt tükrözik, hogy „[a] foglalkozási hierachiában lefelé haladva az állami lakásokban lakók aránya egyre csökken”.⁸⁰ Hasonló a megoszlás a szövetkezeti és öröklakások tulajdonosainál, viszont fordított a helyzet a saját családi házukban lakók összetételében (lásd 1. táblázat).

A kiváltságok (a privilegizáltak és a deprivilegizáltak) eloszlása is hasonló helyzetet tükröz: Pécsen és Szegeden Szelényi úgy találta, hogy az alacsonyabb foglalkozási és jövedelmi csoporthoz tartozó családok lakásukat elsősorban építik

⁷⁹ „Az elméletet, amit jórészt Erdei Ferenc és Juhász Pál munkái alapján szintetizáltam, a »félbeszakított polgárosodás elméletének« neveztem el” (Szelényi 1990: 42).

⁸⁰ Szelényi 1972: 247–248. (Kiemelés – T. Z.)

vagy vásárolják, míg a magasabb kategóriába soroltak főleg állami kiutalás révén jutnak lakáshoz. A lakásukért egyáltalán fizető, magasabb foglalkozási állású és jövedelmű csoportok szisztematikusan kevesebbet fizetnek lakásukért, mint az alacsonyabbra soroltak.⁸¹ A szellemi dolgozók 70%-a magas színvonalú övezetben lakik, és csupán 30%-a él alacsony színvonalúban. A fizikai dolgozók körében az arány pontosan fordított. Vagyis az iskolázottabb rétegek kedvezőbb, a tanulatlanabb, „alacsonyabb státusú rétegek az alacsonyabb színvonalú városrészekben helyezkednek el”.⁸²

Szekszárdi kockaházaink 1972–73-ban, az ő kutatásait követő két-három évben, jól összpontosultak az általuk megállapított családi házas negyedekre és foglalkozási csoportokra. Lakóik egyértelműen a kevesebb kiváltságot birtoklók közé sorolhatók. (Megjegyzem, az 1949-es alkotmány szerint az államhatárolom éppen a lakás- és háztartásfelméréseink „deprivilegizáltjaié”, „a munkásoké és dolgozó parasztoké”. 1957–58-tól a társadalom vezető osztálya még mindig a munkásosztály, a többi dolgozóval szövetségben.)

Szekszárdon a társadalmi osztályok lakástípusonkénti elkülönülése első látásra kevésbé kiélezett, mint a másik két nagyobb városban, és ez elsősorban a mezőgazdaság túlsúlyával magyarázható. Már a szekszárdi foglalkozási adatok arra utalnak, hogy a két hasonló, ugyanakkor agrárjellege szerint nagyon különböző kockaház típus háztartásfői a mobilitásnak egymást követő fokán állnak, ami nemzedéki differenciát is jelent.

A tömegesen megjelent kockaházak két változatát Szekszárdon az akkori felnőtt generáció hozta létre. A két elemzett kockaház típus, az ólas és a kertes kockaház között azonban a családi életciklust tekintve is különbség van. Az ólas kockaházban a két- és háromgenerációs, teljes kis családok aránya az összes típus közt a legmagasabb volt, 64,5% (a lakótelepen 63,7%), a kertes kockaházaknál ez az arány 35,3%. A kertes házaknál viszont megjelennek már a nők gyermekek családjai 15,6%-ban (ólas kockaházaknál 2,1%), és itt már az idős egyedülállók és a gyermeke hagyott házaspárok aránya is magasabb (együtt 27,5%, ólas kockaházaknál ennek nagyjából a fele, 14,6%). A falusias környezetben épült ólas kockaházak idős generációi ugyanakkor gyakran még a parasztházakban laktak, így még közvetlen kapcsolat állt fenn azzal a lépcsőfokkal, amelyről a kockaházlakók jelentős része elmozdult. A kockaházakat jellemző négy foglalkozási kategória: az adminisztratív, szellemi, szolgáltatói tevékenységet folytatók, valamint a szakmunkások és segédmunkások. Utóbbiak felnőtt generációjában (31–55 évesek) a férfiak apja 55,2%, a nők apja 46,7% arányban volt mezőgazdasági fizikai munkás (ugyanazek nagypapa pedig 77,5%-ban és 66,1%-ban), ezen belül paraszti származásukkal a szakmunkások vezettek: a férfiak apja 65,0%-ban, a nőké 46,7%-ban származott ebből a rétegből, nagypapa pedig 88,9 és 66,7% arányban.

⁸¹ Szelényi 1972: 63, 4. táblázat.

⁸² Szelényi 1972: 247.

14. kép. *Diósgyőri kockaház* sor a Szerdahelyi Kálmán utcában. (A Szerző felvétele.)

Kérdőíveinkkel 1972-ben a nagyszülők foglalkozását is vizsgáltuk, ami megerősítette, hogy a két kockaház típus háztartásainak többsége földműves-paraszti modellt hozott magával. A nagyszülők Szekszárdon sokszor még falusias mezővárosi környezetben éltek, vagy a környező falvak népességét gyarapították, s a hadikonjunktúráknak még egyik előző időszakában nevelkedtek. Az elhagyott világ volt a kockaházépítő mértékadó, még sokféle közösségi hagyományval felvértezett saját társadalma – amiből, ha tehetne, szabadulni vágyott. Arra a kérdésre, hogy „miért ilyet építettek”, nagyjából ugyanaz az építetők válasza: „mindenki ilyet épített”, ami mást jelentett nekik, mint az individualizált kulturmunkásnak. Az utcában látott minta kiválasztása és a három homlokzati sáv hasonló színezése lényegében az utca lakóközösségével (az építő kaláka lehetséges tagjaival) vállalt közösséget. (14. kép.)

A két „tiszta szoba” ablaka, mint korábban, itt is a hely közterére nézett, amelyen eredetileg a közösséget mindenképp érintő események zajlottak. Templomba igyekeztek, kelengyét vittek a legényes házba, keresztelőre és temetésre mentek, nászmenetek vonultak, körmenetek, betlehemezés, mutatványosok, házalók és cirkusz hirdetések jártak.⁸³ És arról sem szabad megfeledkezni, hogy a környezet – mint a kocsmák, az egyet, a felekezeti körök, majd a kultúrház – cirkuszokon kívüli, egyenletes, szokásos mozgása, az abban történő változások is életbevágóan fontosak lehetnek számukra. A legépebben, úgy tűnik, a temetőben fejeződik ki a valódi közösség egyik legbiztosabb jegye: a hagyományos elkülönülés, a különbözők különbözőségének elvárása.

A totális rendszerek nem is a kis magántulajdonnak voltak az ellenségei, hanem az olyan közösségeknek, amelyeket nem ők ellenőriztek. Ezek felé

⁸³ Az „egymeneteles forma”, a „hagyományos” parasztház „[k]eskenyebb homlokzata a közös tér, az utca felé, udvara pedig a »belső«, a saját szabad térre nézően művészi kiképzésű – azaz nézőpontoknak megfelelően reprezentál. (A ház másik két oldala, a szomszéd telek irányába és hátrafelé mindig dísztelen.) *A parasztház többnyire a falu egy darabja, épületközösségbe tartozó alkotás. Ez különbözteti meg a nemesi kúriától, amely a kastélyok elhelyezésével és alaprajzával tart rokonságot*” (Mojzer 1971: 62; kiemelés – T. Z.). Dankó Imre ugyanerről: Biharban a feudális korban „[a] falvakban kétféle ház épült. A kúriális nemesi, vagy földesúri ház és a jobbágyházak. [...] A kúriális házak erősebb, időtállóbb anyagból készültek, rendszerint téglából, és általában azoktól elkülönülve épültek” (Dankó 1966: II. 794).

suhintott gumibotjával a „kockaházkori” „Kulturkampf” egyik főtisztje is, aki szabadidő-kutatási táblázataiból derítette ki, „hogymelyik tevékenységformák állják leginkább útját a magasabb típusú kulturálódás terjedésének”:

„Eszerint a semmittevés, a kocsmá, a templom, valamint a szabadidőtevékenység alapjául szolgáló magántulajdon a legerősebb ellenségek, amelyeket a kultúrának le kell győznie. [...] a szabadidő eltöltésének rendező elvévé a személyi tulajdon gondozása és élvezése válik. [...] valójában harci terepről és nem békésen növekedő virágoskertről van szó a művelődés esetében.”⁸⁴

Az utca közönségét célozza meg az előkert is, amely a virágkertészeten keresztül kapcsolatokat létesít, amikor a napját mindenki az idegen munkahelyen tölti. Az utcának szól a kerítés is, amely egy egész külön tanulmányt igényelne: például a szépen megépített nagyszalontai sarokház autóbejárós kerítése, amely a mellékutca felé már csak drótkerítés, vagy a sepsiszentgyörgyi kockaházak előkert nélküli, majdnem falnak lapított drága vaskerítései. Mindez viszont – mint ahogy már említettem – nagyjából a múlté! Szép szecessziós vaskapuk és kerítések bebádogozva állnak. A házak is polgárosultak, elzárkóznak, amit a fényképező kutató sajnál legjobban. Illyés Gyula 1936-ban még azt írta, hogy „[a] kastély után a legdíszesebb, sőt még annál is tekintélyesebb épület az ököristálló. Azután a gazdatiszt lakása, amelyet nem tudni, milyen hagyományból, majd mindenütt ciprusok és fenyők öveznek.”⁸⁵ Minden forma – nemcsak az olyan szembeötlő elemek, mint a két hármablak, hanem például a kerítésszek vagy a bádogdíszek is a tetőn – akarva-akaratlan társadalmi állást jelöl, avval is, ha szándéka éppen leplezni azt. A jelek elsősorban a saját helyi közösségnek szólnak: az osztályos társaknak a hasonulás jelvényeivel, amelyek másoknak az elkülönülést jelölik. A kiültetett karácsonyi lucfenyők, ciprusok jó ideje már falat alkotnak a valamikor beszédes homlokzatok előtt.

„A KÜLÖN NEMZETI ÉS KÜLÖN NÉPHAGYOMÁNYOK DOLGA”

„A külön nemzeti és külön néphagyományok dolga”, amit e kísérlet elején vetettem föl Györffy István szövegére utalva, úgy látszik, mindennapi tapasztalatként még sokáig elkísér minket, s ahogy átüt az íratlan hagyomány az írásbeliségen, nem úgy néz ki, hogy ne lenne „kormányzó ereje”. Habár negyven évvel ezelőtti, szekszárdi munkáimban szociológiai tekintetű modorral szándékosan kerültem meg Györffyt, végigkövetve a kockaház ürügyén a vele kapcsolatosan elérhető írástudó reakciókat, látnom kell, hogy amit ő saját népe műveltségének nyelvének elmond, a bolgár–török – úrnemzeti – motívumok nélkül is életképes

⁸⁴ Vitányi 1974: 4–5.

⁸⁵ Illyés Gyula 1937 [1936]: 5.

volt.⁸⁶ Majd mindegyik megvizsgálta megnyilvánulás rokon volt abban, hogy saját társadalmi identitása többféle szálon keresztül kötődött ehhez a „néphez”, s leszólva is ezt tekintette referenciának, sőt közvetlenül vagy közvetve Györffy-hez, a magyar népies „filozófia” (vagy konzervatív szociológia) egyik legnagyobb személyiségéhez is szálak fűzték.

Ilyen volt Dankó Imre is, aki magától értetődőnek tekintette, hogy a „népi építészetbe” sorolja mind a magyar, mind a román házakat, s evvel a társadalomtudományok rendies munkamegosztásának és társadalomszemléletének megfelelően a köznépi szintre helyezze őket. Az új házak kritikájában a gyakorlati elvárások is egy kistermelő gazda vagy iparos fizikai foglalkozási besorolásának megfelelő lakóházára vonatkoztak. Szelényi 1990-es utólagos interpretációjából is kiderül, hogy a Dankóénál nem sokkal későbbi kutatása során a kockaház típusú lakásönellátás automatikusan paraszti, illetve – valószínűleg Juhász Pál sugallatára – „parasztpolgári” azonosítást kapott. A Dankó máramarosi kirándulása idején még csak tervezetben létező *Magyar Néprajz* azóta megjelent IV. kötetében ez a ház harminc év múlva is (1997) a „népi építészetbe” került – akkor már többféle változatban – mint „kockaház”. A „munkásnéprajz” pedig egy lakáskultúra-részfejezettel („Karám, barakk, kolónia”) ugyanitt a VIII., *Társadalomnéprajz* című kötetben kapott helyet, de a munkás családi háza említése nélkül.⁸⁷

Ennek a valóban hagyományos besorolásnak felelt meg az első látásra örökölt néprajzkutatói mentalitásnak tűnő, de mint láttuk, széles körben elvállalt értelmiségi vagy inkább középosztályi „patrónusi” szerep is. A különböző szinteken élő csoportok öntudatára vagy önértékelésére vonatkozóan, Dankó Imre szálán továbbmenve, érdemes egy-két rövid szöveget végigolvasni.

Ami a konzervatív szociológia struktúrafogalmait illeti, Györffynek lényegét tekintve Kölcsey Ferencsel is közös, saját nemesi nemzet- és népfelfogása volt, amelyben eredetileg az úri patronátus erénynek számított, és egyben társadalmi állásának – 1848-ig – tartozéka is volt. Az elitbe, a vezetők közé vágyó, „a nép közül kiemelkedett és a középosztályban elhelyezkedett elem”, vagy régiesen a már emlegetett „tisztességesebb karakterű” értelmiségi azonban egyoldalúan érezte a rendi határvonal alatti köznéppel a közösséget, ami társadalomszemléleti csapdája is lett. Györffy István így ír 1939-ben:

„Az a tény, hogy külön nemzeti és külön néphagyományokról szoktunk beszélni, azt mutatja, hogy a nemzeti és néphagyomány – legalább is nálunk – nem ugyanaz. A nemzet politikai közösség, amelyet a közös származás, közös anyanyelv, közös történelem, közös hagyományok tartanak egybe, vagy a közös életviszonyok, életérdekek. [...] *Nép*-nek rendszeren a nemzet alsó társadalmi rétegét nevezzük. Tágabb

⁸⁶ „Az ugor eredetű, zsákmányoló életet folytató előmagyar alaprteget másfél évezred előtt egy harcias nomád, de már földművelést is ismerő, tehát fejlettebb műveltségű nép, a *bolgár-török* hódította meg, s szervezte nemzetté” (Györffy 1942 [1939]: 9; kiemelés az eredetiben).

⁸⁷ Paládi-Kovács 2000: 274–280.

értelemben pedig a *nép* minden olyan embertömeg, amely nemzetté nem alakul. Ritkább értelemben azonban nemzetet is értünk alatta.

[...] Sietek kijelenteni, hogy a mai úri osztályt nem azonosítom a bolgár-törökkel, sem a parasztot az ugor előmagyarokkal. A harcias vezető réteget a másfél évezre-des harc nagyrészt megemésztette, hiszen a hitelesen Árpád-kori eredetű magyar nemesi családokat hamar megtudnók számlálni. A parasztságban sem túlnyomó az ugor elem. Az évszázadok folyamán sok nemes elszegényedett s leszármazottai ma a parasztság soraiban élnek. De még több a nép közül kiemelkedett és a középosztályban elhelyezkedett elem. Az itt talált és beköltözött rokon és nem-rokon elemek is erősen megkeverték a magyar vért.”⁸⁸

A nézőpontoknak ezt a fajta különbségét a II. világháború előtt és alatt már Eckhardt Sándor az igazi háborús, márciusi frontos (népfrontos) *az Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötet előszavában „tragikus vitának” tekintette, s bizonyosan komolyan mondta azt is, amit a tudomány szaváról hozzáfűzött:

„»Magas« vagy »mély« kultúra?⁸⁹ Nemesi, nemnemesi »történeti« vagy paraszti, népi műveltség [...] Paraszttálm vagyunk,⁹⁰ hangzik a jelszó, míg más oldalról gyanakvó felháborodással fogadják a magyarság alsóbb rétegeinek felfelé törekvését, és vádoltak padjára utalják a nép betegségeinek diagnózisát megállapító írókat. Azt hisszük, a tudománynak is van szava ebben a tragikus vitában.”⁹¹

A példaképek első látásra nyilvánvalónak látszanak. Dankó 1966-os kandidátusi értekezését Györffy Istvánnak ajánlotta, és majdnem mindegyik megnevezett szakmai tekintélye, ha éppen nem tanítványa Györffynek, ugyanabba

⁸⁸ Györffy 1942 [1939]: 7. Erdemes mellé idézni Kölcseyt is: „Jól megértsd: nemzet és sokaság egymástól különböznek. Amaz együvé állott egész, ez több egységek most ilyen majd olyan számban és alakban történt összecsoportozása. Amannak van állandó pályaköre, melyen a vele összeköttetésben levő nemzetek sorában lassabban vagy gyorsabban, de bizonyos egyetemi rendszerrel mozog; emennek kimért útjai nincsenek. Amaz a Balaton, mely a saját partjai közt százak óta van és tápláltatik; ez a hullámok, mik a Balatonon gyakorta látható ok nélkül támadnak, s ismét eltűnnek” (Kölcsey 1937: 932).

⁸⁹ A magyar társadalmat leíró fogalomnak és a gondolatnak is magyarnak – értsd: nem németnek – kell lennie. Viski Károly írja, hogy jobb híján adta „a szóba kerülő folyamat két végének” jelzésére a „Népi és úri műveltség összefüggései” címet, „ha ugyanannak nem tekintjük a németül gondolkodók ’magas’ és ’mélykultúra’ kifejezését” (Viski 1941: 135).

⁹⁰ Kovrig Béla írta nemsokára 1943-ban, hogy a „szociális fejlődés sodra meggyorsult”. Átalakulás „szellemben” és „szerkezetben”. Szerkezet alatt azt érti, hogy az I. világháború után „mindenki látta, hogy egy fegyveres küzdelemben csak az a nép állhatja meg a helyét, amely haderejének ütközését gazdasági önállósággal, termelésének berendezésével is meg tudja támasztani”. Minden ország igyekezett olyan iparpolitikai intézkedéseket tenni, amelyek előállították azt, amire a „nemzet jogos érdekeiért harcoló, küzdő hadseregnek szüksége van. Ez a törekvés mindenütt kialakította a nagyipart, a gyáripart.” Később arról ír, hogy 1935-ben Magyarország megszűnt agrárállam lenni: az őstermelő lakosság számaránya „az egész akkori társadalomban 49% volt” (Kovrig 1943: 43–44).

⁹¹ Eckhardt 1941: 5.

a II. világháború előtti (népies) értelmiségi középosztályi körbe tartozik, amellyel a történeti építkezések jeleinek és formáinak felfogásánál és a kockaház kritikájánál találkoztunk.⁹²

A konzervatív szociológia társadalom- és nép- (etnikum-) fogalma

A műveltséggel közvetített hosszú társadalmi-történeti folyamatok érvényesülése nem újdonság. A II. világháború előtt a témákra rálátást közvetítő értelmiségi középosztály azonban mind konzervatív és nemzeti, mind modern szakmai nézeteivel – már aki ezt észrevette – merőben más helyzetben találta magát a romokat örökölt, háborút követő korszakban. Már a II. világháború előtt sem Hermann Ottónak a nép iránti, a továbbélő feudális választóvonalaknak néhai uraiktól örökölt patriarkális érzelmeiről volt szó, hanem talán a még régebbi, a képzettséggel érvényesített szakszerűséggel vállalt honorácior hivatásról és kiváltságról, amely egyben az osztály társadalmi morális állását is törvényesítette. A fiatal értelmiségi nyilván másként is fésülködött és másféle szemüvegkeretet hordott, mint romantikusabb tanárai, és radikális színeiben is moralitásra és szakszerűségre törekedett a sokféle lehetséges csoportműveltséggel szemben is. Ahogy Bibó Istvánnál is olvashatjuk, ez volt a nemzeti átalakulásra kész (paraszti) népének elkötelezett értelmiségi elit. Ekkor már nem Györfly népe, hanem a „Felkészült nemzet”. Érmelléken tehát már évek óta építik a „vinklis házakat”, mikor László Dezső azt mondja:

„A mai magyar nemzet szellemileg teljes mértékben fel van készítve [sic!] és alkalmas a legnagyobb szabású nemzeti társadalmi reformra. Íróink, költőink, művészeink, politikusaink és papjaink nagy számban megnyilatkozó legkiválóbbjai mindannyian hirdetik a belső társadalmi átalakulás szükségét s azt a gondolatot, hogy ez nem lehet más, mint a nemzetet alkotó összes tényezőknél önmagukban való minden irányú megerősítése és egymással való összekapcsolása. *Teljesen világos, hogy a magyar nemzet derékhadát és legtisztább rétegét adó magyar föld népe az új nemzetfenntartó történelmi osztály.*”⁹³

Talán bűnös ünneprontásnak számít egy ilyen tiszta idealista elszánás után megkérdezni valakit, hogy vajon kíván-e „a magyar nemzet derékhadát”, „a magyar föld népe”, „új nemzetfenntartó történelmi osztály” lenni. László Dezső nem ismerhette Erdei

⁹² Györfly István egyébként Dankó bihari kutatási területének is kitűnő szakértője volt. Dankó munkájában az 1966-ban a mértékadó szaktekintélyeket is felsorolta: „Jankó Jánosban, Hermann Ottóban, Báthky Zsigmondban és Cs. Sebestyén Károlyban, újabban pedig Gunda Bélában, Vajkai Aurélban, Varga Lászlóban tisztelhetjük a magyar népi építészet kutatásának nagy alakjait.” Természetesen ahogy 1954-ben a háború előtti népi építészet kutatása is bírálatra került, idézni kellett még 1966-ban Stugyeckaja kolhozparaszt-lakóház tanulmányát – ami még érdekes is lehetett (volna) (Dankó 1966: II. 787).

⁹³ László 1943: 15. (Kiemelés – T. Z.)

Ferenc 1936 januárjában Genfből öccsének írt levelét, amely megelőlegezte a radikális népiesség másfajta viselkedését, s ezzel a kiszolgáltatottnak vélt „parasztrend” – Dankó számára és azután majd sokak számára is – meglepő igéyeit:⁹⁴

„tán egy szép autó, tán Rousseau vagy egy művé finomult nő, teljesen mindegy –, de úgy éreztem, hogy egy rettenetes kéz lerántott egy leplet, ami eddig jótékonyan takarta az igazságot. Paraszt vagy! Égette a fülem dobhártyájára a szót... [...] Azt is most tudtam meg, hogy egy nép és osztály, amíg határai közt nyugodtan él, addig nem energia. Mikor bomlóban van, s mássá kíván lenni, akkor politikai energia, mely minden követ képes elgördíteni. *Az is bizonyos, hogy amikor öntudatos lesz egy alsó réteg, s hangoztatni kezdi, hogy mi proletárok, mi parasztek, akkor ez már azt jelenti, hogy nem akar tovább proletár és paraszt maradni.* Már fegyver a szó, ha kimondja, mellyel polgári sorsért verekszik. Nyugaton ez egyik sem feszülő energia. Itt nincs úgy öntudatos paraszt és proletár. S amit itt közelesen átéltem, abból pedig az a harci kiáltás sarjadt, hogy *nem szabad parasztnak lenni!* Harcolni kell ellene, hangoztatni, hogy azok vagyunk, ha ellenkezőjét akarnak elhitetni is. El kell törölni a föld színéről ezt a minőséget! [...] ami érték és tartalom a parasztsorsban van, azt igen: fölhasználni, alkalmazni...”⁹⁵

Dankó művének az univerzális néprajzi szemlélet követelte történeti részeinél nem is találunk még fennakadást, viszont a háborús özönvíz utáni időkről olvasva nála már úgy tűnik, a mindenkori kockaházépítők Erdeiével azonos ambícióival – másokhoz hasonlóan – Dankó társadalmi osztályának jövőre szóló tervei csalódásba fulladtak, a patrónusi szerep legitimitása összedőlt. Érmelléken – mint láttuk – 1940 után, Észak-Erdély rövid pár éves visszatérésétől kezdve – a háború miatt nyilván veszteségekkel – folyt a munka után vándorlás, otthon pedig tovább építették az olyan-amilyen „vinklis házakat”. A hely viszonyait, ha akarjuk közösségi viszonyait, évszázados jobbgáyi és paraszti hatóságellenes gyakorlati műveltséggel, „trükkökkel” élték túl.

Nincs szó a radikális parasztpárti szociológiában sem egységes dolgozó paraszti osztályról, „parasztrendről”, a „parasztpolgár” azonban már a levegőben volt. Bibó István ekkor még kasztosít: a Parasztpárt a „szegényparasztek pártja”.

„*A nagygazdák nem parasztek.* Elsősorban nem azért, mert vagyonos, hanem azért mert olyan helyzetben van, melyben vagyonát csakis más, szegényebb parasztek munkájával tudja hasznosítani. [...] a parasztság minden erővel törjön ki, álljon saját lábára és rázza le magáról a »felette« álló rétegek vezetését.”⁹⁶

⁹⁴ Erdei itt már igazi polgárként lázad, míg a paraszt (nagyapja), aki az értelmiségi polgárt is úrnak tekinti. Erdei 1973 [1936]: 5.

⁹⁵ Erdei 1980 [1936]: 73–74. (Kiemelés – T. Z.)

⁹⁶ A magántulajdont mint a paraszti felemelkedés eszköztét máshol egyébként Bibó elfogadja (Bibó 1986a [1947]: 411–412; kiemelés az eredetiben). Bibó itt Márkus István egyik 1947-es, *Valóságban* közölt cikkét idézi, amikor azt mondja, hogy „a parasztpárt *nem a szegénységbe beleragadt, hanem a szegénységből minden erővel kitörő parasztságnak a pártja*” (Bibó 1986b [1947]: 410–411; kiemelés az eredetiben).

A kockaház, sokféle arca dacára, a középosztály számára csak fantomkép-ként jelent meg. Egy olyan korban, amikor mindenütt polgári értékeket kellett termelni, a mi szegény kockaházi kispolgárunk – aki nagyon is tudatában volt annak, hogy milyen bizonytalan az ő nem paraszti állása – vidéken „parasztpolgár” lett. Szelényi a magyar polgár csíráját kereste a libatömőkben, viszont annak a Juhász Pálnak, akitől Szelényi tanult, önálló polgárfogalma volt, amellyel már 1990-ben hadakozott a paraszt gúzsbakötése ellen:

„A kistulajdonosok világa csak akkor válik szabad világgá, ha a piaci szerepek nem arra szolgálnak, hogy megmerevítsék, gúzsba kössék az embert mint parasztot. A polgár attól polgár, olyan értelemben független és individualista, hogy maga választja meg és a maga képeére tudja formálni a társadalmi szerepeket. Ez igaz a parasztpolgárra is. A polgár egyéni boldogulását keresve egy végtelenített közösség tagja, egy – az adott közösséget mindig átlépni kész – individuum. Nincs meghatározva az a társadalmi tér, amelyben a maga individualista szerepét meg akarja valósítani. A vonatkozási tér állandóan felborul és kitágul. A parasztpolgár viszont a számára releváns közösségben – az már aztán a történeti kortól függ, hogy mennyire rendies ez a közösség – akarja a maga egyéni szerepét megtalálni. Tehát a parasztpolgárnak nem egyszerűen azért kell a vagyon, hogy gazdag legyen, hanem azért, hogy a számára releváns közösségben fontos egyéni szerepet formálhasson meg. Ilyen értelemben a parasztpolgár szeretetre méltóbb, de nyilvánvalóan sokkal provinciálisabb.”⁹⁷

Mire „iszonyatos veszélybe” kerül a parasztpolgár – mert azóta tudjuk, hogy valóban abba került –, már „magyar kispolgár” lesz:

„Valóban iszonyatos veszélyben van ma Magyarországon a kispolgár, a második gazdaságra alapított egzisztenciák óriási köre mind a mezőgazdaságban, mind az iparban, és valóban nagy veszélyben a munkahelyi érdekvégyesítésre épülő munkáspolgárosodás. De nem a nagypolgárok fenyegetik, hanem a mezőgazdasági rendszer összeomlása. A kényszerhelyzetben a krumpli- és káposztatermelő kispolgárság nő...” – miközben, mint Juhász mondja, összeomlott a szovjet piac.⁹⁸

* * *

Az 1970-es évek elején, a kockaház-építkezési „rögeszme” végén, utcatorban épült még a „típus” – fényképünk van róla –, a kockaház-építetők közül már többen nagyjából tisztában voltak saját helyzetükkel, fiaik pedig teljesen világosan látták azt, ami az utolsó kockaház-építési hullámmal párhuzamosan folyó típusváltásban is megnyilatkozott. Ahogy az egyik szekszárdi kockaházépítő tulajdonos megfogalmazta: „A paraszt a [megtagadni vágyott] bélyeget a bőrével

⁹⁷ Juhász Pál első hozzászólása: Szelényi 1990: 60.

⁹⁸ Juhász Pál második hozzászólása: Szelényi 1990: 69.

vitte át az új házba.” Fia már másikat épített, mert apját „prolisnak” tartotta.⁹⁹ Az a falukutató diák, aki vidéki kockaházból jött, ugyanavval az ellenszenvvel készítette el a vizsgálat próbakérdőívét saját lakásában, mint ahogy a kor szakírói és kultúrmunkásai tekintettek e házra.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakó Ferenc 1975: A parasztház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve*. (Szerk.: Bakó Ferenc.) Egri Múzeum, Eger, 175–220.
- Barabás Jenő 1997: A magyar népi építészet történetének korszakai. (A tájtípusok virágkora. 19. század; Az integrálódás kora. 20. század.) In: *Magyar néprajz*. IV. kötet, *Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 304–308.
- Bátky Zsigmond é. n. [1941]: Építkezés. In: Bátky Zsigmond – Györfly István – Viski Károly (szerk.): *A magyarság néprajza. Tárgyi néprajz*. Királyi M. Egyetemi Nyomda, Budapest, I. kötet, 108–216.
- Benedek Zoltán 1982: Falu, telek, ház az érmelléken. In: *Korunk. Évkönyv „Metamorphosis Transylvaniae”*. (Szerk. Herédi Gusztáv et al.) Korunk, Kolozsvár – Cluj Napoca, 270–276.
- Benoît-Lévy, Georges 1904: *La cité-jardin*. H. Jouve, Paris.
- Bibó István 1986a [1947]: Parasztpárt és parasztság. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető Kiadó, Budapest, 2. kötet, 412–417.
- Bibó István 1986b [1947]: Parasztpárt és parasztkultúra. In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Magvető Kiadó, Budapest, 2. kötet, 406–411.
- Bierbauer (Borbíró) Virgil (s. a. r.) 1941: *Kiscsaládos családi házak mintatervei*. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest.
- Bierbauer (Borbíró) Virgil é. n. [1942]: Az építészet. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Az új Magyarország*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 565–588.
- Bódy Zsombor 2004: Kislakás, társasház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég (Új folyam)* 34. 27–56.
- Dankó Imre 1966: *Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében (különös tekintettel a településre, építkezésre és lakásbelsőre)*. Kandidátusi értekezés.
- Dankó Imre 1968: Új háztípus a romániai népi építkezésben. *Ethnographia* (LXXIX.) 1. 119–121.
- Eckhardt Sándor 1941: Előszó. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 5–6.
- Erdei Ferenc 1973 [1936]: *Parasztok*. (Hasonmás kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 3–217.

⁹⁹ Tamáska Máté szendrői kutatásából, mely szerint: „A kockaházakban élők nagy arányban költöznének a tehetősebb, nagyobb családi házakba. Azok azonban, akik jelenleg is ilyenben élnek már a következő szintre tekintenek. Ugyanez a kép Tiszafüred esetében” (Tamáska 2006: 57).

- Erdei Ferenc 1980 [1936]: Napló és levélrészletek. In: *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 71–82.
- Germuska Pál 2008: A magyar fogyasztói szocializmus zászlóshajói. Hadiipari vállalatok civil termelése, 1953–1963. *Korall* (9.) 33. 62–80.
- Gunda Béla 1954: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. In: *Az MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. V. kötet, 373–408.
- Györffy István 1942 [1939]: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest.
- Györffy István 1943: *Magyar falu – magyar ház*. (S. a. r és bev.: Györffy György.) (Györffy István munkái.) Turul Kiadás, Budapest.
- Hámori Péter 2003: Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920–1944. *Korall* (4.) 13. 30–48.
- Hámori Péter 2004: Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a 20. század első felében. Változások értékelése. *Századvég* (Új folyam) 34. 3–26.
- Hauptman Györgyi 2006: *Kockaháztól a családi házáig. A Nagyatádi Városi Múzeum kiállítási katalógusa*. Nagyatádi Városi Múzeum, Nagyatád.
- Hofer Tamás 1972: Az anyagi kultúra jelenkutatása. Előadás az 1971. december 8-i, MTA Filozófiai Intézetében tartott vitaulésen: A néprajzi jelenkutatás problémái. *Filozófiai Szemle* (16.) 3–4. 521–526.
- Illyés Gyula 1937 [1936]: *Puszták népe*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- ISCO 88: *International Standard Classification of Occupations 1991 II. Index*. International Labor Office, Geneva, 269–272.
- Kenéz Gyözőné 1973: *Falusi háztartások lakás- és életkörülményei*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- Kenéz Gyözőné (Pálos Miklós) 1979: Perbáli példa. *Magyarország* 34. 29.
- Konrád György – Szelényi Iván 1966: *A lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koch, Wilfried 2005 [1991]: *Építészeti stílusok. Az európai építőművészet*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Kovrig Béla 1943: A szociális kérdés. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. (Felelős kiadó Dr. Páll György.) Az Erdélyi Párt Kiadása, Kolozsvár, 43–54.
- Kölcsey Ferenc 1937: Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. In: *Uő: Összes művei*. Franklin Társulat, Budapest, 902–941.
- Kunszabó Ferenc 1980: Kaláka. In: *Makacs maradandóság*. Magvető Kiadó, Budapest, 200–210.
- László Dezső 1943: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. (Felelős kiadó Dr. Páll György.) Az Erdélyi Párt Kiadása, Kolozsvár, 9–19.
- Mendöl Tibor é. n. [1942]: A mai kultúrtáj. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Az új Magyarország*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 97–128.
- Mojzer Miklós 1971: Torony, kupola, kollonád. *Művészettörténeti füzetek* 1. (MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának kiadványai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Olajos Csaba 1998: *A Diósgyőr-Vasgyári munkáskollónia – Miskolc*. (Tanulmányok Diósgyőr Történetéhez.) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

- Paládi-Kovács Artilla 2000: Az ipari munkásság. In: *Magyar néprajz*. VIII. kötet, *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 239–308.
- Rados Jenő 1971: *Magyar építészettörténet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- S. Nagy Katalin. 1984: A kockaház. Életünk tükré: a lakás. *Élet és Tudomány* (38.) VII. 13. 885–887.
- Sisa József – Wiebenson, Dora (szerk.) 1998: *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván 1972: *Településrendszer és társadalmi struktúra. (Szociológiai szempontok a magyar lakásrendszer és városstruktúra elemzésében.)* VÁTI, Budapest, Xerokópia. (Megjelent változatai: 1983-ban Oxfordban angolul, majd 1990-ben Budapesten az Akadémiai Kiadónál, *Városi társadalmi egyenlőtlenségek államszocialista társadalmakban* címen.)
- Szelényi Iván 1990: Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatnak elnyeréséhez. Budapest – Los Angeles, 1989. július-október. Opponensi véleményekkel és hozzászólásokkal. *Replika* (1.) 2. 24–72.
- Szelényi Károly – Nagy Gergely 2008: *Kertváros-építéset: az angol példa Magyarországon*. Magyar Képek coop., Veszprém – Budapest.
- Takács Borbála 2006: *Műveltség és életmódváltás. Családi ház építők Magyarországon a második, „szocialista ipari forradalom” idején.* (Szakdolgozat.) Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem szak, Miskolc.
- Tamáská Máté 2006: Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle* (16.) 4. 36–63.
- Tóth János 1945: *A magyar falu építőművészete*. Magánkiadás, Szombathely.
- Tóth Zoltán 1976a: Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalmi 1972-ben. *Valóság* (XIX.) 4. 74–84.
- Tóth Zoltán 1976b: *A szekszárdi szociológiai és társadalomtörténeti vizsgálat összefoglalása és a háztartásfelmérés összefoglaló számításainak ismertetése*. Budapest. Kézirat.
- Tóth Zoltán 1980: A normatív tartalmú konyhai falvédőfeliratokról. In: Kovács Ákos (szerk.): *Magyarországi szöveges falvédők a 19–20. században*. (Hatvany Lajos Múzeum füzetei 7.) Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan, 28–35.
- Tóth Zoltán 1997: „A magyar középosztály megteremtése” (Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára). *Századvég* (Új folyam) 7. 46–72.
- Tóth Zoltán 2006: Székesfehérvár településének 19–20. századi belterületi történeti rétegei és a külvárosok lakóépítkezése. In: Entz Géza Antal (szerk.): *Magyarország műemlékei. Székesfehérvár*. Osiris Kiadó, Budapest, 64–86.
- Vargha László 1941: *A magyar nép háza*. (Különlenyomat a Bartha Miklós Társaság „Új Európa és az Új Magyarország” című évkönyvéből, 1941, 8–12.) K. n., Budapest.
- Virág Pál 1955: Tipizálás és lakástervezés. *Magyar Építőművészet* (Új folyam 4.) 11–12. 39–40.
- Vitányi Iván 1974: Szabadidővizsgálatok tapasztalatairól. *Kritika* (Új folyam 3.) 3. 4–5.
- Viski Károly 1941: Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar életegységében*. A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarástudományi Intézete, Budapest, 135–160.
- Wildner Ödön 1906: A kert-városok. *Huszadik Század* (7.) Január, 47–60.
- Weiner Tibor 1955: Építészetünk. *Magyar Építőművészet* (Új folyam 4.) 1–2. 1.